Quran and Hadith Studies علوم قرآن و حدیث

HomePage:https://jquran.um.ac.ir/ Vol. 55, No. 2: Issue 111, Autumn & Winter 2023-2024, p.37-68

Online ISSN: 2538-4198 Print ISSN: 2008-9120

Receive Date: 05-12-2022 Revise Date: 03-01-2023 Accept Date: 17-01-2023

DOI: https://doi.org/10.22067/jquran.2023.79780.1419 Article type: Original

Examining the Validity of the Oldest Known Unavailable Version of Sulaym's Books

Kazem Ostadi Moghaddam

MA graduate, University of Quran and Hadith, Qom, Iran

Email: ostadikazem@yahoo.com

Abstract

For a long time, there have been disputes over the authenticity and validity of hadiths in books attributed to Sulaym, which are narrative texts with historical and theological topics. It is necessary to conduct research on the manuscripts of this book, whether Sulaym's current books are fake or even Salim's person has no historical identity. With a new survey conducted in 1399 HS, 49 physical copies of books attributed to Sulaym have been identified and their bibliographic information has been provided. The age of the manuscripts of Sulaym's books can be considered from two aspects: a. the oldest existing manuscript of the book; b. the version introduced as the oldest one, which of course does not exist. Now, the version of *Majlis* library (No. 15638) has been introduced as the oldest copy of the oldest known version of Sulaym's books, but it is necessary to conduct research on the date of its writing. This article examines these questions: 1. how valid is the alleged date in the copy of the old version in *Majlis* library? 2. who has mentioned this date and this ancient version? 3. is there any evidence for or against this date? The result is that the date 309 AH for the version of Katib al-Rammānī (the main version of *Majlis*) is fake, and the date 609 AH for the copying is not provable either.

Keyword: manuscripts, Shia history, Shia theology, Abu Muḥammad al- Rammānī, *Majlis* library

Quran and Hadith Studies

علوم قرآن و حدیث

سال ۵۵ ـ شماره ۲ - شماره پیاپی ۱۱۱ - پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۶۸- ۳۷

HomePage:https://jquran.um.ac.ir/

شاپا چاپی ۹۱۲۰-۲۰۰۸

شاپا الکترونیکی ۴۱۹۸-۲۵۳۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۴ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۰/۱۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۲۷

نوع مقاله :پژوهشی

DOI: https://doi.org/10.22067/jquran.2023.79780.1419

بررسی وضعیت قدیمی‌ترین نسخهٔ شناخته‌شدهٔ غیرموجودِ کتاب‌های سلیم

کاظم استادی مقدم

دانش آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران

Email: ostadikazem@yahoo.com

چکیده

از دیرباز مناقشاتی دربارهٔ صحت و اعتبار احادیث کتاب‌های منسوب به سلیم که متونی روایی با موضوعات تاریخی‌کلامی است، وجود داشته است. لازم است پژوهش‌هایی راجع به نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود؛ چه کتاب‌های کنونی سلیم جعلی باشد و چه حتی شخصیت سلیم هویت تاریخی نداشته باشد. با بررسی جدیدی که در سال ۱۳۹۹ش انجام شد، ۴۹نسخهٔ فیزیکی از کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده و اطلاعات کتاب‌شناختی از آن‌ها در دسترس قرار گرفته است. قدمت نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم را از دو جنبه می‌توان در نظر گرفت: أ. قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی موجود از کتاب؛ ب. قدیمی‌ترین نسخهٔ معرفی‌شدهٔ کتاب که البته غیرموجود است. اکنون نسخهٔ مجلس (شمارهٔ ۱۵۶۳۸) به‌عنوان قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ شناخته‌شدهٔ کتاب‌های سلیم معرفی شده است، ولی لازم است در خصوص این قدمتِ تاریخ کتابت آن تحقیقاتی صورت گیرد.

نوشتار حاضر به بررسی این سؤالات می‌پردازد: ۱. تاریخ ادعایی در نسخهٔ مجلس برای نسخهٔ کهن چگونه است؟ ۲. چه کسانی به این تاریخ و این نسخهٔ کهن اشاره کرده‌اند؟ ۳. آیا شواهدی بر مخدوش‌بودن یا اعتبار این تاریخ درخورِ ارائه است؟

حاصل آنکه تاریخ ۳۰۹ق برای نسخهٔ کاتب الرمانی (نسخهٔ مادر مجلس) جعلی است و تاریخ ۶۰۹ق برای این کتابت نیز چندان اثبات‌شدنی نیست.

واژگان کلیدی: نسخ‌خطی، تاریخ‌شیعه، کلام‌شیعه، ابومحمد الرمانی، کتابخانهٔ مجلس.

مقدمه

از حدود قرن چهارم هجری قمری،[۱] مناقشاتی دربارهٔ کتاب سلیم‌بن‌قیس و صحت و اعتبار احادیث سلیم و کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم در منابع شیعی وجود داشته و دارد[۲] و حتی دربارهٔ وجود شخصیت سلیم‌بن‌قیس اقوال مختلفی وجود دارد؛ برخی این نام را موهوم یا مستعار می‌دانند،[۳] برخی این نام را با شخصیت‌های دیگری، همانند سلیمان‌بن‌قیس یشکری یا قیس‌بن‌عباده[٤] تطبیق می‌کنند؛ به این معنا که، چون رد پای مستقلی از وی در آثار رجالی و منابع وجود ندارد، معتقدند که به‌دلایلی سلیم‌بن‌قیس، نام دیگر این شخصیت‌هاست، برخی نیز سلیم‌بن‌قیس را شخصیتی واقعی و از اصحاب حضرت امیر(ع) قلمداد کرده‌اند.[٥]

ابعاد مسئلهٔ احادیث موجود پیش روی ما از سلیم‌بن‌قیس، به‌دلیل کمیت و کیفیت و نیز راویان آن‌ها، مختلف و دو دسته‌اند: یک. احادیث کوتاه و غیرمطاعنی متقدم از سلیم که در منابع نخستین امامیه وجود دارند و همگی به‌نقل از شخص عمربن‌اذینه عن ابان هستند؛ دو. احادیث بسیار بلند و مطاعنی نسخه‌های خطی چندگانهٔ کتاب کنونی سلیم که همگی از معمربن‌راشد عن ابان‌بن‌ابی‌عیاش هستند، مگر اسناد برخی نسخه‌های متأخر که نونویس و جعلی است.[٦]

در هر صورت، چه کتاب‌های کنونی سلیم، جعلی و ساختهٔ قرن اول یا چهارم یا ششم باشند و چه اینکه شخصیت سلیم‌بن‌قیس هلالی، وجود و هویت تاریخی نداشته باشد و نام سلیم‌بن‌قیس، نامی مستعار باشد و چه اینکه تألیف این کتاب، همانند برخی از آثار دیگر، مانند اختصاص و المسترشد، سهواً به نام شخصی منسوب شده باشد، اکنون لازم است که پژوهش‌هایی راجع به نسخه‌های خطی این کتاب انجام شود.

در طرح مسئلهٔ این پژوهش می‌توان گفت که؛ با بررسی نسخه‌شناسی جدید (۱۳۹۹ش)، چهل‌ونه نسخهٔ فیزیکی (۶۴ نسخهٔ محتوایی) از نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم شناسایی شده است که غالباً ازنظرِ قدمت، جدید به شمار می‌رود و متعلق به بعد از قرن دهم است. از سوی دیگر، این نسخه‌ها وضعیت بسیار پیچیده‌ای دارند؛ یعنی حدود هفت تا هشت مدل با تحریرهای مختلف و روایات آن‌ها از

۱. نک: ابن‌غضائری، رجال، 36.
۲. نک: استادی، اسرار آل‌محمد و سلیم‌بن‌قیس، 195 به‌بعد.
۳. مدرسی، میراث مکتوب شیعه،120.
٤. نک: یحیی، سلیم‌بن‌قیس در کتب ستّه، سراسر متن.
٥. سلیم، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی، مقدمه.
٦. نک: استادی، بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی، 150.

حدود ۷ تا حدود ۴۸ حدیث و مجموعاً حدود ۷۰ حدیث است که البته در این مدل‌های نسخه‌های خطی، یک حدیث مشترک نیز وجود ندارد.[۷]

قدمت نسخه‌های خطی یک کتاب را از دو جنبه می‌توان در نظر گرفت: یک. قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی موجود از آن کتاب؛ دو. قدیمی‌ترین نسخهٔ معرفی‌شده از کتاب که البته غیرموجود است، ولی استنساخی از آن در دسترس است.

قدیمی‌ترین نسخهٔ موجود از کتاب‌های منسوب به سلیم، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی (ش۱۳۲۵۲/۱)، به‌تاریخ دوشنبه ۲ رجب ۹۱۸ق است و قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ‌شناخته‌شدهٔ کتاب‌های سلیم، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ مجلس شورا (ش۱۵۶۳۸)، به تاریخ احتمالی قرن۱۱ (حدود ۱۰۳۶ق) یا پیش از آن است که هر دو نسخه، پیش‌تر معرفی و بررسی شده‌اند.[۸] در نسخهٔ خطی مجلس و برخی از نوشتجات دیگر بیان شده است که این استنساخ از روی نسخه‌ای کهن انجام شده است.

بنابراین، اکنون لازم است این سؤالات بررسی شود: ۱. تاریخ ادعایی در نسخهٔ مجلس (ش۱۵۶۳۸) برای نسخهٔ کهن چگونه است؟ ۲. چه کسانی به این تاریخ و این نسخهٔ کهن اشاره کرده‌اند؟ ۳. آیا شواهدی بر مخدوش‌بودن یا اعتبار این تاریخ درخورِ ارائه است؟ بنابراین، مسائل اصلی این پژوهش، تاریخ کتابت نسخهٔ موجود مجلس شورای اسلامی نیست؛ بلکه بررسی تاریخ کتابت نسخهٔ مادر، نسخهٔ خطی کتابخانهٔ مجلس است.

در خصوص پیشینهٔ این پژوهش می‌توان گفت که، چند اثر به نسخه‌های خطی سلیم پرداخته‌اند:

۱ .سلیم‌بن‌قیس، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی، تحقیق: محمدباقر انصاری، قم: الهادی، ۱۴۱۵ق، ۳۰۷/۲تا۳۸۰.

۲. روضاتی، محمدعلی، «۳۱ نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او»، مجلهٔ سفینه، ترجمهٔ عبدالحسین طالعی، س۱۲، ش۴۵، ۱۳۹۳،۳، ۱۱۵/۱۳۹۳تا۱۴۵.

۳. استادی، کاظم، «معرفی نسخه‌های خطی سلیم»، مجلهٔ میراث شهاب، قم، ش۹۹، ۱۳۹۹، ۱۴۵/۴تا۱۸۸.

۴.استادی، کاظم، «قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس»، دوفصلنامهٔ

---

۷. استادی، دربارهٔ نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، 368.

۸. نک: استادی، قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی و ترجمهٔ فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس، سراسرمتن؛ استادی، معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم‌بن‌قیس، سراسرمتن.

پژوهشنامهٔ نسخه‌شناسی فارسی، دورهٔ ۶، ش۱۵، شهریور ۱۴۰۰.
۵.استادی، کاظم، «معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیر موجود کتاب سلیم‌بن‌قیس»، مخطوط، قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی، ۱۴۰۱.

این جستار، اولین پژوهش مستقل در خصوص بررسی تاریخ کتابت قدیمی‌ترین نسخهٔ استنساخی از نسخهٔ متقدم شناخته‌شده از کتاب‌های منسوب به سلیم است. اما پیش از ورود به مسئلهٔ اصلی و به‌دلیل پیچیدگی‌های نسخه‌های خطی کتاب سلیم لازم است تا اطلاعاتی راجع به مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم و نیز انواع قدمت متن کتاب‌های متقدم داشته باشیم که بتوانیم تأملات دقیق‌تری از مسئلهٔ پژوهش به دست آوریم.

۱. مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم

باتوجه‌به تمامی نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم،[۹] هشت مدل نسخهٔ خطی از کتاب سلیم تبیین‌شدنی است که البته هرکدام از نسخه‌های یک «گروه ـ مدل» نیز اختلاف‌ها و تحریرهای متفاوتی در میان خود دارند. گروه‌بندی[۱۰] این مدل‌ها (به‌ترتیب قدمت تبار نسخه‌ها) عبارت‌اند از:

اول. گروه ج، شامل دو مدل:۱. مدل حدود ۷ حدیثی که شامل ۱۵ نسخه است و این نسخه‌ها همگی بی‌سند و نیز بدون تاریخ نسخهٔ مادر است، اما همراه نسخه‌های مدل بعدی، یک کاسه و پشت‌سرهم نسخه‌برداری شده‌اند.

۲. مدل حدود ۳۲ حدیثی که شامل ۱۵ نسخه است و این نسخه‌ها نیز همگی بی‌سند است.

دوم: گروه ب، شامل سه مدل: ۱. مدل حدود ۲۲ حدیثی، با سند محمدبن‌صبیح که ساختار ترتیب احادیث و نوع احادیث آن، خاص خودشان است. این مدل، دارای ۵ نسخهٔ خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۰۵۹ق است.

۲. مدل حدود ۴۲ (۴۰+۲) حدیثی، با سند «حسن‌بن‌ابی‌یعقوب الدینوری» یا سند «محمدبن‌صبیح‌بن‌رجا»یا هردو سند نسخه‌نویسی شده‌اند و ساختار و ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی متفاوت است. این مدل، دارای ۱۰ نسخهٔ خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۹۱۸ق است.

---

۹. نک: استادی، نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم، سراسرمتن.

۱۰. برای اینکه برای محققان سلیم‌پژوه در شناسایی مدل‌ها و تطبیق آن‌ها با مدل‌هایی که محقق سه جلدی کتاب سلیم (محمدباقر انصاری) از آن‌ها یاد کرده‌اند، سردرگمی ایجاد نشود؛ اسامی الفبایی مدل‌های هشت‌گانهٔ جدید نسخه‌های خطی سلیم را حتی‌الإمکان با هماهنگی نام‌گذاری مدل‌های ایشان بیان کردیم.

۳. مدل حدود ۴۷ (۴۲+۵) حدیثی که ساختار و ترتیب احادیث و نوع احادیث آن با مدل قبلی هماهنگ است و تنها ۵ حدیث از نسخه‌ای یافته‌شده در محروسهٔ اصفهان به آن‌ها اضافه شده است. این مدل، دارای ۹ نسخهٔ خطی است که قدیمی‌ترین آن مربوط به سال ۱۲۸۲ق است.

سوم: گروه «X» (مجهول)، شامل فقط یک اطلاع: این مدل، در دسترس نیست؛ یعنی هیچ نسخهٔ خطی از آن وجود ندارد و فقط بر اساس مدل قبل که ۵ حدیث اضافه شده (احادیث با شمارهٔ ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷ مطابق چاپ انصاری) و بیان شده که نسخه‌ای در محروسهٔ اصفهان وجود داشته است؛ فرض می‌گیریم که نسخه‌هایی از آن در دورهٔ مجلسی در اختیار بوده است.

چهارم: گروه الف، شامل یک مدل: مدل حدود ۴۸ حدیثی، با سند منسوب به شیخ طوسی. این مدل نسخه از کتاب‌های منسوب به سلیم، از قرن یازدهم و از دورهٔ مجلسی ایجاد شده است و پیش از آن، اثری از آن در دسترس نیست. تعداد نسخه‌های گروه الف که اکنون موجود و در دسترس است، حدود ۷ نسخهٔ خطی است که قدیمی‌ترین آن به تاریخ ۱۰۸۱ق است.

پنجم: گروه درهم، شامل یک مدل: مدل حدود ۹۹ حدیثی (۴۸+۲۲+۲۹). این مدل نسخه، توسط محمدباقر انصاری (محقق نسخهٔ چاپی سلیم) در دهه‌های معاصر طراحی و ایجاد شده است.[۱۱]

۲. انواع قدمت متن کتاب‌های متقدم

جدای از اشیا و آثار باستانی، بسیاری از دانسته‌های تاریخی و دینی ما از طریق دست‌نوشته‌های متقدم حاصل شده و می‌شود که در این میان، قدمت این نسخه‌های خطی بسیار حائز اهمیت است. تاریخ و قدمت متن کتاب‌های کهنه و متقدم را از دو منظر می‌توان تأمل و بررسی کرد:

۲. ۱. قدمت متن بر اساس تاریخ نگارش نسخهٔ‌خطی

تمامی دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های خطی، ازنظرِ تاریخ کتابت و نگارش سه دسته‌اند:

۲. ۱. ۱. نسخه‌های بدون تاریخ کتابت

معمولاً ناسخان و کاتبان نسخ خطی، یادداشت‌هایی ازقبیل نام کاتب و نسب خود و تاریخِ تحریر نسخه را می‌نویسند که لااقل در نسخه‌های خطیِ متأخر این‌گونه است. اما در این میان، تعداد شایان توجهی از نسخه‌های خطی موجود در ایران و غیر آن، بدون تاریخ کتابت نسخه است که چند نکته راجع به آن‌ها عرضه‌شدنی است:

أ. عوامل وجودنداشتن تاریخ کتابت: وجودنداشتن تاریخِ کتابت در نسخه‌ها می‌تواند عوامل

---

۱۱. نک: استادی، دربارهٔ نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، سراسرمتن.

مختلفی داشته باشد که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

یک. تاریخ کتابت و تحریر در نسخهٔ خطی نوشته نشده است؛ به این معنا که، کاتبِ نسخه سهواً یا عمداً تاریخی برای کتابت خود درج نکرده است.

دو. تاریخ کتابت در اصل نسخه و توسط کاتب ثبت و نگارش یافته بوده، اما صفحه و برگ تاریخ کتابت از درون نسخه (به‌صورت سهوی یا عمدی) مفقود یا محو و پاک شده است؛ به این معنا که، ممکن است برگ‌هایی از نسخه بر اثر استعمال و استهلاک غیرعمدی، پاره و کنده شده باشند یا اینکه صفحهٔ تاریخ کتابت موجود باشد، اما جوهر نوشتهٔ آن بر اثر دستمالی استعمال نسخه یا رطوبت‌دیدگی و... محو و پاک شده باشد. در برخی نسخه‌ها نیز ممکن است این وضعیت با دلایل سودجویانهٔ مالی یا کشمکش‌های فرقه‌ای و مذهبی به‌صورت عمدی رخ داده باشد.

ب. وضعیت تاریخ‌گذاری نسخه‌های بدون تاریخ کتابت: نسخه‌های خطی بدون تاریخِ نگارش در دو وضعیت قرار می‌گیرند:

یک. نسخه‌های با قابلیت تاریخ‌گذاری: بسیاری از نسخه‌های بدون تاریخ کتابت، قابل تاریخ‌گذاری است؛ یعنی می‌توان آن‌ها را باتوجه‌به دلایل و شواهدی از این دست بررسی و تاریخ‌گذاری کرد: ۱.بر اساس شواهدی محتوایی و متنی کتاب؛ ۲. بر اساس شواهد شکلی، خط‌شناسی و صفحه‌آرایی (همانند قطع و جنس کاغذ، کراسه‌بندی و صحافی، درشتی و ریزی و فرم خط، صفحه‌آرایی هنری و غیرهنری، طول و تعداد سطر و نشانه‌های اختصاری کتابت و...)؛ ۳. بر اساس آزمایش کربن ۱۴ و مشابه آن.

دو. نسخه‌های غیرقابل تاریخ‌گذاری دقیق: وجود عوامل و محدودیت‌هایی سبب می‌شود که فعلاً ما نتوانیم برخی از نسخه‌های خطی را تاریخ‌گذاری کنیم که عبارت‌اند از: ۱.فقدان وجود شواهد محتوایی و متنی؛ ۲. وجود شواهد شکلی، خطی و صفحه‌آرایی متضاد، مشوش یا دروغین؛ ۳. عدم‌کارایی آزمایش کربن ۱۴ و مشابه آن؛ به این معنا که، چون آزمایش کربن فقط می‌تواند قدمت مواد ارگانیک را تخمین بزند و جوهر نسخه‌ها، در نودونه درصد موارد، ارگانیک نیستند؛ در نسخه‌هایی که برگ‌های کتاب و جوهر نسخه، دوگانه و با دو تاریخ قدمت مجزا باشند، این آزمایش نمی‌تواند در تعیین قدمت کتابت نسخه کارساز باشد.

ج. نهایت وضعیت نسخه‌های بدون تاریخ: در میان نسخه‌های خطی که فاقد تاریخِ کتابت است، ممکن است نسخه‌های ارزشمندی وجود داشته باشد که ازنظرِ امتیازات نسخه‌شناسی، مهم‌تر از نسخه‌های تاریخ‌دار باشند؛ بر همین اساس، لازم است که این نسخه‌ها بررسی کارشناسانهٔ دقیق شوند.

بنابراین، در جمع‌بندی نسخه‌های خطی بدون تاریخ کتابت می‌توان گفت که: اگر این نسخه‌ها قابل

تاریخ‌گذاری دقیق باشند، لازم است که آن‌ها را در دسته‌بندی اعتباری، به بخش نسخه‌های با تاریخ کتابت معتبر منتقل کنیم و اگر قابل تاریخ‌گذاری معتنابه نبودند، در دستهٔ نسخه‌های نامعتبر ارزیابی شوند.

۲. ۱. ۲. نسخه‌های با تاریخ کتابت غیراصیل و نامعتبر

از بین نسخه‌های خطی تاریخ‌دار، برخی از نسخه‌ها باتوجه‌به دلایل و شواهدی، دارای تاریخ کتابت غیراصیل یا نامعتبرند. برخی از این موارد را می‌توان این‌گونه توصیف کرد:

أ. تاریخ، مخدوش یا ناخواناست: تاریخ کتابت دسته‌ای از نسخه‌های خطی به‌دلایلی، خواسته یا ناخواناسته مخدوش است؛ برای مثال: ۱. برخی نسخه‌ها دارای تاریخی هستند که به‌دلایلِ بدخطی کاتب یا آسیب‌دیدگی متن به چند صورت خواندنی هستند؛ ۲.تاریخ عددی و حرفی، دوگانه و مختلف در نسخه ثبت شده‌اند؛ ۳. اعداد ثبت‌شدهٔ تاریخ کتابت، کسری و زیاده در خود دارند؛ ۴. تاریخ کتابت اساساً ناخواناست؛ ۵. تاریخ کتابت، به‌صورت رمزی یا معماگونه نگارش یافته است که فعلاً درخورِ استفاده نیستند.

در مجموع، اگر تاریخ کتابت ثبت‌شده در نسخه، به هر علتی غیرقابل تشخیص یا لااقل به‌صورت دقیق تشخیص‌دادنی نباشد، تاریخ نسخه، مخدوش یا ناخوانا ارزیابی خواهد شد.

ب. تاریخ، نونویس یا دست‌کاری شده و جعلی است: تاریخ تحریر برخی از نسخه‌های خطی، با دلایل سودجویانهٔ مالی یا دلایل کلامی فرقه‌ای، جعلی هستند. این نمونهٔ جعل، حداقل به دو صورت انجام می‌شود: ۱. نگارش نونویس تاریخ کامل در نسخه‌ای که تاریخ کتابت ندارد یا صفحهٔ تاریخ کتابت، نسخهٔ معدوم‌شده است؛ ۲. دست‌کاری و تغییر نوشتهٔ اصلی تاریخ کتابت نسخه.

این موارد توسط کارشناسان شکلی نسخه یا خبرگان محتوایی کتاب تشخیص داده می‌شوند؛ به این صورت که، اگر تاریخ ثبت‌شده در نسخه با برخی از محتوای کتاب یا شواهد حاشیه‌ای نسخه، ناهماهنگ باشد یا اینکه اساساً خط و جوهر تاریخ درج‌شده، با نوع خط و جوهر متن اصلی نسخه متفاوت باشد یا تاریخ اصلی نسخه، با مهارتی مشهود دست‌کاری شده باشد، تاریخ کتابت نسخه، نونویس یا جعلی ارزیابی خواهد شد.

ج. تاریخ،برای مطلق نسخه نیست:در مواردی از نسخه‌های خطی، تاریخ موجود در نسخه، اصیل و غیردست‌کاری شده است، ولی از جهاتی نامعتبر به شمار می‌رود؛ به این معنا که، تاریخ کتابت موجود در نسخهٔ خطی، برای تمام متن نسخهٔ خطی نیست؛ مثلاً برای حاشیه یا مستدرک نسخه یا مجموعه کتاب‌های موجود در یک نسخه است. برخی از گونه‌های این دسته از نسخه‌ها عبارت‌اند از:

یک. نسخهٔ خطی یک عنوان کتاب، شامل دو تحریر از یک کاتب یا دو کاتب مختلف است؛ به این

معنا که، متن کتابی در نسخه‌ای خطی، در دو زمان مختلف نگارش یافتـه اسـت؛ خـواه ایـن دوگـانگی در کتابت ازسوی یک کاتب در دو زمان درخورِ توجه باشد یا این دوگانگی نگارش توسط دو کاتب در دو زمان مثلاً صدساله رخ داده باشد. به عبارت ساده، تاریخ کتابت بخشی از نسخهٔ خطی را که تاریخ دارد نمی‌توان به بخش تحریر متفاوت که تاریخی برای آن مشاهده‌شدنی نیست، تسری داد.

دو. نسخهٔ خطی، شامل مجموعه کتاب‌های غیرهمسان است:بسـیاری از نسـخه‌های خطـی موجـود، مجموعه هستند؛ یعنی هر نسخهٔ خطی، شامل چندین عنوان کتاب است. این مجموعه‌ها چندگونـه اسـت: ۱. برخی در صحافی، یک نسخهٔ خطی شده‌اند؛ یعنی در واقع، چند جـزوهٔ خطـی بـا خطـاط متفـاوت یـا یکسان بوده‌اند که در زمان صحافی، در کنار هم و به‌عنوان یک مجموعـه صـحافی شـده‌اند؛ ۲. برخـی در زمان کتابت، توسط یک خطاط یا چند خطاط، چندین کتاب بر روی یک نسـخهٔ خطـی کتابـت شـده‌اند و اتحاد آن‌ها ربطی به صحافی نسخه ندارد.

در این موارد یک و دو، بسیار دیده شده است که تاریخ کتابت یک کتاب از یک مجموعه را بـه تمـامی نسخه تسری می‌دهند؛ درصورتی‌که ممکن است تحریر کتاب‌ها در تاریخ‌های متفاوت (در حدود چند دهه یا چند سده) رخ داده باشد.

د. کپی تاریخ نسخهٔ مادر بدون اظهار در استنساخ جدید: در برخی از نسخه‌برداری‌ها دیده شده اسـت که کاتب نسخه، همان تاریخ کتابت نسخهٔ مادر خود را در استنساخ جدید خود ثبت می‌کند؛ به ایـن معنـا که، تمام متن نسخهٔ مادر را عیناً کپی‌برداری می‌کند، حتی نام کاتب قبلی و تاریخ کتابت قبلی و متأسفانه در نسخهٔ جدید خود اظهار نمی‌کند که این تاریخ، متعلق به نسخهٔ مادر است.

در این موارد، تاریخ کتابت نسخهٔ خطی، در واقع متأخر است، ولی تاریخ کتابت درج‌شـده در نسـخه، متقدم نمایش داده شده است. کشف این قبیل موارد، با تبارشناسی نسخه‌های خطی یک عنوان کتاب یـا بـا بررسی برخی شواهد شکلی و محتوایی کتاب درخورِ شناسایی است.

۲. ۱. ۳. نسخه‌های با تاریخ کتابت اصیل و معتبر

تاریخ کتابت اصیل در نسخه‌ها، زمینه‌ساز ارائهٔ تحلیل‌های تاریخی، کلامی و مذهبی، فرقه‌ای راجع به مسائل مختلف درون‌دینی یا برون‌دینی خواهد بود. بنابراین، تاریخ کتابت نسخه شاید مهم‌ترین مسئله پـس از محتوای نسخه‌ای خطی است.

نسخه‌های خطی که تاریخ کتابت دارند و عاری از موارد مخدوش‌کنندهٔ اصالت تاریخ هسـتند (کـه در قبل ذکر شد)؛ به این معناست که، تاریخ کتابت اصیل و معتبر دارند و از این تاریخ‌ها می‌توان در استناد بـه مسائل علمی و کتاب‌شناسانه بهره برد.

۲. ۲. قدمت متن بر اساس استنساخ از نسخهٔ عتیقه

گاهی، استنساخ نسخهٔ خطی، متأخر و جدید است اما در نسخهٔ جدید گفته شده است که این استنساخ از نسخهٔ بسیار کهنی صورت گرفته و نسخه‌برداری شده است. این نسخه‌های خطی، از جهاتی دارای اهمیت ویژه‌ای هستند؛ چون پل ارتباطی ما با گذشته‌ای منحصربه‌فرد است.

نسخه‌های خطی با این نوع از استنساخ، چند حالت می‌توانند داشته باشند: یک. اظهار قدمت با استناد به تاریخ کتابت نسخهٔ اصیل متقدم؛ دو. اظهار قدمت با استناد به تاریخ کتابت نسخهٔ غیراصیل؛ سه. اظهار قدمت دروغین توسط مستنسخ.

اگر در نسخه‌ای ادعای استنساخ از نسخهٔ کهن شده باشد، حداقل لازم است دو نکته مشخص شود:

أ. از کجا بدانیم که ادعای فرد کاتب، کذب نیست و با امیال خاصی صورت نگرفته است؟ برای نمونه، ممکن است که فردی به‌دلایل منفعت فرقه‌ای و برای تثبیت یک دیدگاه خاص مذهبی و مانند آن، نسخهٔ کتابی را نگارش کند و در آن به دروغ ادعا می‌کند که من این نسخه را از نسخهٔ کهن با فلان تاریخ استنساخ کرده‌ام تا به‌وسیلهٔ قدمت تاریخ کتابت، دیدگاه یا مطلب مدِّنظر خود را پشتیبانی کند.

ب. اگر فرض کنیم فردی ثقه و راست‌گو، مستنسخ نسخه‌ای خطی است و در این نسخه، ادعای کتابت از نسخهٔ بسیار کهن کرده است، اکنون چگونه بدانیم فرد ثقه، در خوانش و درک خود از تاریخ کتابت نسخهٔ مادر به خطا نرفته است؟ به‌عبارت‌دیگر، فرد ثقه و راست‌گویی که امیال مالی و فرقه‌ای ندارد، از نسخهٔ کتابی استنساخ می‌کند، ولی به‌دلیل عدم‌تخصص یا اشتباه ادراکی در بینایی و مانند آن، تاریخ نسخهٔ مادر را نادرست برداشت و کهن فرض کرده است.

در جمع‌بندی این دو فرض می‌توان گفت: اگر نسخهٔ مادر کهن موجود باشد، تشخیص و راست‌آزمایی نسخهٔ استنساخ‌شده به‌راحتی انجام‌شدنی است، اما در صورت موجودنبودن نسخهٔ مادر لازم است پژوهش‌های اختصاصی از محتوای نسخه و نیز گزارش ادعایی مستنسخ انجام شود تا بلکه تاریخ قدمت ادعاشده راستی‌آزمایی شود.

۳. تاریخچهٔ استناد به کتابت نسخه‌ای قدیمی از کتاب سلیم

از حدود قرن چهارم، یادکردهایی از کتاب سلیم در برخی منابع متقدم یافت می‌شود،[۱۲] ولی استنادات مشخص به نسخهٔ خطی از این کتاب که مدِّنظر این نوشتار است، متعلق به قرون متأخر است که در این مجال به این استنادات در دو بخش می‌پردازیم:

---

۱۲. نک: ابن‌غضائری، رجال، 36.

۳. ۱. گزارش استنادات به نسخهٔ قدیمی

برخی از یادکردهای به نسخهٔ قدیمی از کتاب سلیم، بدون ذکر تاریخ مشخص است و البته بیشتر آن‌ها تاریخ‌دار است (اما پیشاپیش ذکر این نکته ضروری است که معمولاً برای ذکر تاریخچهٔ مسئله‌ای در تاریخ علم، ذکر موارد را از قدیم به جدید مطرح می‌کنند؛ ولی در مسئلهٔ مدِّنظر این نوشتار چون لازم است سرنخ‌هایی برای پاسخ به مسئلهٔ خود پیدا کنیم، لازم است از یادکردهای جدید، به سیر تاریخی استنادات به نسخهٔ قدیمی از کتاب سلیم بپردازیم):

أ. استناد به نسخهٔ قدیمی بدون ذکر تاریخ قدمت نسخه: ۱. صاحب روضات الجنات، سیدمحمد خوانساری (م۱۳۱۳ق) در کتاب خود آورده است: «... و امّا کتابه المشار إلیه فهو أوّل ما صنّف و دوّن فی الإسلام، و جمع فیه الأخبار کما بالبال، و عندنا منه نسخة عتیقة تنیف علی أربعة آلاف بیت، و فیه من النّوادر المستطرفة جمّ غفیر و ...»[۱۳]

همچنین، علامه روضاتی در مقالهٔ «۳۱ نکتهٔ پیرامون کتاب سلیم» نوشته است: جد ما، علامه سیدمحمد خوانساری در آغاز نسخهٔ خود از کتاب سلیم که نزد ما موجود است، مطلبی از کتاب الأسئلة و الاجوبة، للسید مهنّابن‌سنان، دربارهٔ کتاب سلیم نقل می‌کند و پس از آن از یک نسخهٔ خطی مختصر البصائر نقل می‌کند: «در یکی از نسخه‌ها در پایان جزء اول آمده: تمّ کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی بحمد الله و عونه صورة تاریخ غرّة ربیع الأول من سنة تسع و ثلاثمائة. کتبه ابومحمدبن‌الرمانی حامدا مصلّیا علی رسوله. روی عن الصادق(ع) انه قال: من لم یکن ...»[۱٤]

راجع به نسخه یا نسخه‌های صاحب الروضات چند نکته مطرح است:

اول. باتوجه‌به این نقل استاد روضاتی و نیز این شاهد که برخی از نسخه‌های خطی کتابخانهٔ صاحب روضات را فخرالدین نصیری[۱٥] خریده است[۱٦] و از دیگر سو، نسخهٔ مجلس[۱۷] نیز توسط نصیری به کتابخانهٔ مجلس فروخته شده است،[۱۸] ممکن است نسخهٔ صاحب روضات که ذکر شد همین نسخه‌ای از مجلس است که جستار حاضر در خصوص آن نگارش یافته است (هرچند به نظر می‌رسد که خوانساری در معرفی نسخهٔ خطی خود، عدد چهار هزار بیت را ظاهراً اشتباه گفته است و احتمالاً چهارصد بیت یا مشابه آن

---

۱۳. خوانساری، روضات الجنات، 4/67.

۱٤. روضاتی، *31* نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او، 115.

۱٥. برای دیدن شرح‌حال محمدرضا فخرالدین نصیری امینی فخری، نک: نصیری‌امینی، به‌یاد محمدرضا فخرالدین نصیری امینی، سراسرمتن.

۱٦. نک: نصیری‌امینی، فهرست نسخه‌های خطی فخرالدین نصیری، 318.

۱۷. شمارهٔ دستیابی 15638.

۱۸. شمارهٔ ثبت 91184.

درست باشد.)

دوم.نسخهٔ دیگری از سلیم نیز در کتابخانهٔ علامه روضاتی اصفهان به‌خط خود صاحب الروضات با تاریخ کتابت نسخه: ۱۲۸۸ق وجود دارد که از مدل گروه ب (۴۲ حدیثی) است. در پشت برگهٔ نسخه، سؤال و جواب سیدمهنابن‌سنان از علامه حلی راجع به سلیم و کتاب او درج شده است و پس از پایان کتاب سلیم، برگ‌های نامهٔ عمر به معاویه و نیز مکاتبهٔ معاویه با حضرت امیر(ع) نوشته شده است.

علامه محمدعلی روضاتی در رسالهٔ «الدرر و اللالی فی ترجمة سلیم‌بن‌قیس الهلالی» نوشته است که این نسخه از روی نسخهٔ محدث نوری (کتابت ۱۲۷۰ق) استنساخ شده است. در برگ دوم این نسخه، مطالبی از کتاب مختصر البصائر در خصوص کتاب سلیم درج و اشاره شده است که از نسخهٔ ابومحمد رمانی، سنهٔ ۶۰۹ق نسخه‌نویسی شده است.[۱۹]

سوم. در جمع‌بندی دو نکتهٔ بالا می‌توان گفت: اکنون، دقیقاً مشخص نیست که صاحب روضات، یک نسخهٔ سلیم داشته که مدل آن از گروه ب بوده است و اشاره به کاتب الرمانی در آن نسخه، اضافی و زائد است یا اینکه دو نسخهٔ خطی در دسترس داشته که یکی از نوع بی‌سند مدل گروه ج (کاتب الرمانی) بوده و دیگری، نسخهٔ مدل با سند محمدبن‌صبیح‌بن‌رجاء از گروه ب (۴۲ حدیثی) بوده است.

۲. میرزا حسین نوری (م۱۳۲۰ق) نیز در مستدرک الوسائل نوشته است: «الشیخ عبدالنبی الکاظمی فی تکملة الرجال: نقلا عن خط المجلسی رحمه‌الله، قال: أقول: وجدت نسخة قدیمة من کتاب سلیم بروایتین بینهما اختلاف یسیر، وکتب فی آخر إحداهما: تم کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی إلی أن قال روی عن الصادق(ع)، أنه قال: «من لم یکن عنده من... .»»[۲۰]

ب. استناد به نسخهٔ قدیمی با ذکر تاریخ قدمت نسخه: چندین یادکرد با ذکر تاریخ قدمت نسخهٔ سلیم شناسایی شد:

یک. آقابزرگ طهرانی(م۱۳۸۹ق) در الذریعه پس از وصف نسخهٔ کتاب سلیم که در اختیار شیخ حر عاملی بوده، می‌نویسد: «نسخهٔ شیخ حر، کامل‌ترین نسخه‌ای است که من دیده‌ام. ظاهراً آن را با نسخهٔ دانشور معاصر خود، علامه مجلسی مقابله کرده بود. مجلسی نیز نسخهٔ خود را با نسخهٔ کهنی به تاریخ ۶۰۹ به‌خط ابی‌محمد الریحانی [تصحیح: الرمانی] مقابله کرده بود، چنان‌که شیخ عبدالله مامقانی در تنقیح المقال از او نقل می‌کند. بااین‌همه،پاره‌ای از احادیث روایت‌شده از سلیم که در منابع معتبر قدما، مانند غیبت نعمانی آمده، در آن نسخه نبود. فاضل معاصر، شیخ شیرمحمدبن‌صفرعلی همدانی نجفی،

---

۱۹. نک: روضاتی، «31 نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او»، 115تا145؛ سلیم، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی، 1/343.

۲۰. نوری، مستدرک الوسائل، 17/298.

آن‌ها را از منابع دیگر گرد آورده و ذیل نسخهٔ خود قرار داده بـود کـه از روی نسـخهٔ شـیخ حـر نوشـته بـود. بدین‌سان، نسخهٔ همدانی از روی نسخهٔ تصحیح‌شدهٔ شیخ حر نوشته شده، مقابلهٔ مکرر با نسخه‌های دیگر شده و تصحیح دقیق همراه با تعیین مواضع اختلاف نسخ شده بود. خداوند جزای خیرش دهاد و اجـر ایـن خدمتش را به بهترین وجهی نیکو کناد که بهترین و کامل‌ترین نسخه از کتاب سلیم را ارائه کردند.»[۲۱]

همچنین، صاحب الذریعه در جای دیگری نوشته است: «... و حکی السید ابوالقاسم الخوانساری، أنه رأى فی بمبئی نسخه من أصل سلیم و هی توافق فی الخصوصیات نسخه الحاج علی محمد المکتوبـة فـی ١٠٤٨ إلی قوله: هذه الکلمات من کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی بحمد الله و عونه فی غرة ربیـع الآخـر سـنة تسع و ثلاثمائة، کتبه أبومحمدبن‌الرومانی حامد الله مصلیا علی رسوله(ص)، روی عن الصادق(ع) أنه قال: من لم یکن عنده من شیعتنا ... انتهی المستنسخ منه. ثم ذکر الرومانی: إنی وجدت نسخه أخری تعزی إلـی سلیم‌بن‌قیس بسم‌اللهإلی آخر ما فی نسخه الحاج علی محمد مع زیادة مقدار ورقتین فی آخره، و ظاهر قوله فی هذه النسخة المکتوبة فی ٣٠٩ و وجدت نسخه أخری تعزی إلی سلیم أن لسلیم‌بن‌قیس کتابان أحدهما ما کتبه أولا و کتب تاریخ فراغه، و ثانیهما النسخة الأخری التی تعزی إلی سلیم، بل الظاهر أن له کتبـا ... و نقل المامقانی عن المحمدباقر المجلسی خط ابن‌محمد الرمانی فی ٦٠٩ فراجعه.»[۲۲]

دو. عبدالله‌بن‌محمدحسن مامقانی(۱۳۵۱ق) در تنقیح المقال گفته: «.. أرسل المجلسی رحمه اللّه فی حقّ الکتاب ما ینبغی نقله، قال: وجدت نسخة قدیمة من کتاب سلیم‌بن‌قیس بروایتین بینهما اختلاف یسیر، و کتب فی آخر إحداهما: تمّ کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی بحمد اللّه و عونه، غرّة ربیع الآخر، من سنة تسع و ستمائة، کتبه أبومحمّد الرمانی، حامداً للّه مصـلیّاً علـی رسـوله(ص) ... ثـمّ کتـب هـذه الروایـة روی عـن الصادق(ع) أنه قال: من لم یکن عنده من ...»، کذا بخطّه رحمه‌اللّه. انتهی ما أرسله المجلسی.»[۲۳]

استاد محمدعلی روضاتی(م۱۳۹۱) جدای از مطالبی که پیش‌تـر گذشـت، در همـان مقالـه، ۳۱ نکتـه دربارهٔ سلیم در خصوص نسخهٔ ۶۰۹ق و مرتبط با نقل مامقانی نوشته است: «... مامقانی مأخذ نقـل خـود از علامه مجلسی را نام نمی‌برد و می‌گوید: مجلسی این مطلب را بدون ذکر مأخذ گفتـه اسـت. می‌گویـد: نسخه‌ای کهن از کتاب سلیم‌بن‌قیس دیدم با دو روایت که اندکی اختلاف با هم داشـتند. در پایـان یکـی از آن‌ها آمده بود: تم کتاب سلیم‌بن‌قیس بحمدالله و عونـه غـرة ربیـع الآخـر مـن سـنة تسـع و سـتمائة. کتبـه ابومحمد الرمانیالی آخر»"

---

۲۱. آقابزرگ طهرانی، الذریعة، 2/158.

۲۲. آقابزرگ طهرانی، الذریعة، 17/276.

۲۳. مامقانی، تنقیح المقال، 32/443 43.

استاد روضاتی در جای دیگر مقاله ادامه می‌دهد: «این سرآغاز نسخهٔ [کتاب سلیم صاحب روضات] که نقل شد، با نقل علامه مامقانی از علامه مجلسی در دو موضع تفاوت دارد: یکی نام کاتب «ابومحمد الرمانی ـ ابومحمدبن‌الرمانی» و دیگری، تاریخ کتابت نسخهٔ «۳۰۹تا٦۰۹». والله تعالی عالم بحقائق الامور.»[۲٤]

سه. علامه شوشتری (د۱۴۱۶ق) نیز در قاموس نوشته است: «و فی البحار أیضا: وجد فی نسخة من کتاب سلیم (تاریخها غرّة ع ۲ سنة ٦۰۹،و کاتبها أبومحمّد الرمّانی) هذا الحدیث فی آخرها بخطّه: روی عن الصادق(ع) قال: من لم یکن عنده من... .»[۲٥]

چهار. به نظر می‌رسد که مامقانی، محدث نوری و علامه شوشتری، آن مطلب منقول را خودشان از مجلسی ندیده‌اند و ظاهراً همگی از قول عبدالنبی کاظمی (۱۲۵۶ق) صاحب تکملة الرجال بیان کرده‌اند و اما در تکملة الرجال آمده است: «... ما رواه المجلسی رحمه اللّه من الاعتماد علیه قال: «أقول: وجدت نسخة قدیمة من کتاب سلیم بروایتین بینهما اختلاف یسیر، و کتب فی آخر إحداهما: تم کتاب سلیم بن قیس الهلالی بحمد اللّه و عونه غرة ربیع الآخر من سنة تسع و ستمائة، کتبه أبومحمد الرمانی حامدا للّه و مصلیا علی رسوله(ص) ثم کتب هذه الروایة: روی عن الصادق(ع) أنه قال: من لم یکن عنده من شیعتنا و محبینا کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی فلیس عنده من أمرنا شیء و لایعلم من أسبابنا شیئا، و هو أبجد الشیعة، و هو سر من أسرار آل‌محمد(ع)» کذا بخطه رحمه‌اللّه.»[۲٦]

ج. جمع‌بندی گزارشات از نسخهٔ متقدم: جدای از گزارش ابوالقاسم خوانساری دربارهٔ نسخهٔ علی‌محمد المکتوبة فی ۱۰۴۸ق (که ظاهراً از روی نسخهٔ مجلس و با تاریخ کتابت قبل از ۱۰۳۶ق نگارش یافته است) و نیز خود نسخهٔ مجلس (ش۱۵۶۳۸)، تا اینجای کار، ادعای وجود نسخهٔ قدیمی با تاریخ ۶۰۹ق، بدون آدرس مشخصی، به علامه مجلسی ختم شد. به این ترتیب، چون آدرسی برای نوشتار مجلسی وجود ندارد (که بتوان آن را بررسی کرد)؛ آثار مجلسی، همانند بحار و مرآة العقول جست‌وجو شدند، اما چیزی در این باره یافت نشد. بنابراین، دو احتمال وجود دارد: ۱. مؤلف تکملة الرجال، این مطلب را در حواشی نسخه‌های آثار مجلسی (همانند مرآة العقول) دیده است، نه در خود آثار مجلسی یا در بحار؛ همان‌گونه که در مقدمهٔ تکملة الرجال اشاره کرده است: «... و مرآة العقول للمجلسی و حواش رأیتها بخطه... .»؛[۲۷] ۲. مؤلف تکملة، این مطلب را از حواشی نسخهٔ خطی کتاب سلیم از علامه مجلسی

۲٤. روضاتی، *31* نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او، 115.

۲٥. شوشتری، قاموس الرجال، 5/232.

۲٦. کاظمی، تکملة الرجال، 1/467.

۲۷. کاظمی، تکملة الرجال، 1/87.

استنباط کرده است.

۳. ۲. علامه مجلسی و نسخه‌های سلیم

برای کشف وضعیت نسخهٔ متقدم کتاب سلیم به نسبت علامه مجلسی لازم است جدای از بررسی وضعیت خود نسخهٔ یادشدهٔ ۳۰۹ یا ۶۰۹ق محمد رمانی، دیگر ارجاعات مجلسی‌ها به نسخه‌های کتاب سلیم یا شواهد نسخه‌های خطی مرتبط با ایشان نیز مدِّنظر قرار گیرند.

أ. ارجاع به نسخهٔ سلیم در نوشتجات مجلسی‌ها: محمدباقر انصاری، محقق کتاب جدید سلیم، دو نسخهٔ خطی (غیرموجود) کتاب سلیم از علامه مجلسی[۲۸] معرفی کرده است:[۲۹] ۱. نسخه‌ای بدون مشخصات و مجهول که به کتاب روضة المتقین محمدتقی مجلسی (مجلسی اول، د۱۰۷۰ق) ارجاع داده است.[۳۰] با مراجعه به این آدرس‌ها، در آدرس اول روضة المتقین آمده است: «و روی الکلینی، و المصنف فی الحسن کالصحیح عن إبراهیم‌بن‌عمر الیمانی و المصنف أیضا عن عمربن‌أذینة عن أبان‌بن‌أبی‌عیاش عن سلیم‌بن‌قیس الهلالی و هو موجود فی کتاب سلیم عندنا مع جل مایرویه الکلینی عنه.»[۳۱]

در آدرس دوم روضة المتقین نیز آمده است: «و المراد بالفاسد أنه ذکر بعض أن فیه أن محمدبن‌أبی‌بکر وعظ أباه عند موته و کان عند موته صغیرا لم یکن له ثلاث سنین فمع أنه لایستبعد ذلک بأن یکون بتعلیم أمه أسماء بنت عمیس غلط فإن الموجود فی نسختنا وعظ عبدالله‌بن‌عمر أباه عند موته و...»[۳۲]

در این عبارات، جدای از اینکه تاریخی برای نسخهٔ نزد مجلسی اول استخراج نمی‌شود؛ مشخص نیست که این نسخه یا نسخه‌ها از کدام مدل و تحریر از انواع مدل‌های کتاب‌های سلیم است.

۲. همچنین محمدباقر انصاری، نسخه‌ای از کتاب سلیم را بدون مشخصات و با تاریخ ۶۰۹ق به کتاب تکملة الرجال شیخ عبدالنبی الکاظمی ارجاع داده است و در جای دیگر،[۳۳] به بحارالأنوار علامه مجلسی ارجاع داده است.[۳٤]

ب. یادداشت‌های موجود در نسخه‌های خطی سلیم و مجلسی: با بررسی نسخه‌های خطی موجود

---

۲۸. بدون ذکر نام کوچک علامه در معرفی نسخهٔ دوم؛ به این معنا که، معلوم نیست مجلسی اول را گفته یا مجلسی دوم، اما ذکر عنوان علامه مجلسی غالباً برای مجلسی دوم، یعنی محمدباقر مجلسی به کار می‌رود.

۲۹. نک: سلیم، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی، 92؛ انصاری، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام، ش3و4؛ سلیم، اسرار آل محمد(ص)، 154.

۳۰. با این آدرس درج شده: 12/201؛ 14/371.

۳۱. مجلسی، روضة المتقین، 12/201.

۳۲. مجلسی، روضة المتقین، 14/371.

۳۳. نک: انصاری، کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام، ش3و4.

۳٤. مجلسی، بحارالأنوار، 1/15و76.

از کتاب‌های منسوب به سلیم مشخص شد که دو نسخهٔ خطی، اشاراتی هم‌زمان به علامه مجلسی و کتاب سلیم دارند:

یک. نسخهٔ شمارهٔ ۱۵۶۱۲ کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی که کاتب نسخه نامشخص است و تاریخ کتابت نسخه، رمضان ۱۰۸۱ق در کوفه عنوان شده است. آغاز نسخه: «... حدثناابن‌أبی‌جید عن محمدبن‌الحسن‌بن‌احمدبن‌الولید و محمدبن‌أبی‌القاسم الملقب بما جیلویه عن محمدبن‌علی الصیرفی عن عمادبن‌عیسی....»

انجام نسخه: «ابن‌عمه و وصیه و أبا ولده کذبتم و رب الکعبة ما کنتم تعملون الی قتله حتی تخوف الناس أن تقع فتنة عظیمة، تم»

سیدمحمود مرعشی در حاشیهٔ نسخهٔ خطی نوشته است: نسخه‌ای است نفیس در حاشیه به‌خط شریف علامه مجلسی تصحیح و با عبارت: «بسم الله الرحمن الرحیم، لقد قوبل مع نسخة مصححة سقیمة قدیمة، فصح و طابق ما انتسخ منه و الحمدلله وحده و صلی الله علی محمد و أهل بیته الطاهرین و لعنة الله علی اعدائهم اجمعین.»

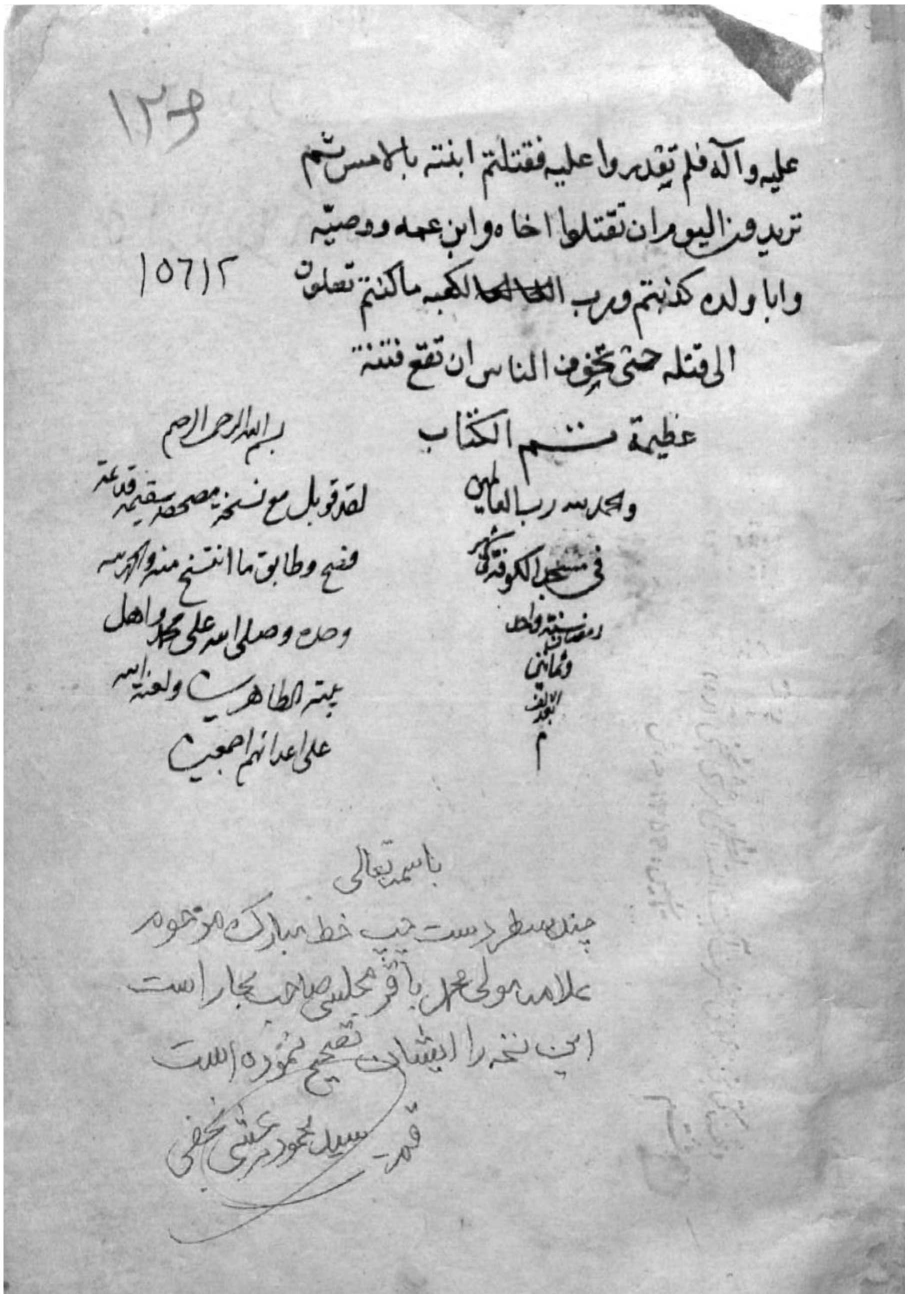
همچنین بنابر تشخیص سیدمحمود مرعشی، برخی حواشی نوشته‌شده بر نسخه، خط علامه مجلسی است. بنابراین، نسخه توسط علامه مجلسی مقابله شده است. از این نسخه، تاریخ نسخهٔ قدیمیِ در دست علامه مجلسی مشخص نیست و ممکن است منظور از قدیم، صد یا دویست سال قبل یا بیشتر باشد. جدای از این، آنچه مهم است اینکه این نسخه از گروه الف از مدل‌های نسخه‌های سلیم است و مطابق با نسخهٔ مجلس (کاتب الرمانی) که از گروه ج می‌باشد، نیست.[۳۵]

دو. نسخهٔ حر عاملی (۱۰۸۷ق) نیز (که در کتابخانهٔ حکیم نجف موجود است) همین حاشیه را به‌نقل از نسخهٔ علامه مجلسی در انتهای نسخهٔ شیخ حر (تصویر در صفحات بعد را ببینید) دارد که کپی‌برداری خطاط اجیر از نسخهٔ امانتی مجلسی است.[۳۶]

---

۳۵. همچنین شایان توجه است که سند روایت کتاب‌های منسوب به سلیم از عمربن‌اذینة، پیش از دورهٔ علامه مجلسی در نسخه‌های خطی قبلی وجود نداشته است؛ یعنی هم نسخهٔ خطی حر عاملی که از روی نسخهٔ علامه مجلسی نسخه‌برداری شده و اسناد ابتدایی اضافی نسبت به نسخهٔ مجلسی (کتابخانهٔ مرعشی، ش15612) دارد و هم اصل سند نسخهٔ مجلسی هر دو نونویس هستند و توسط مجلسی یا شیخ حر (و یا شخص هم‌عصر ایشان) به این نسخه‌ها اضافه شده‌اند. پس این دوران نیز از همین نسخه‌های مذکور به ابتدای برخی دیگر از نسخه‌های متأخر سلیم سرایت کرده‌اند. به عبارت ساده، این نوع سند که به شیخ طوسی منجر می‌شود ساختگی است؛ یعنی شیخ طوسی کتاب‌های سلیم که اکنون موجودند را ندیده است (استادی، بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی، سراسرمتن).

۳۶. نگاه کنید به توضیحات نسخهٔ کتابخانهٔ آیت‌الله حکیم با شمارهٔ 6/316 در کتاب نسخه‌های خطی کتاب‌های سلیم از دانشنامهٔ سلیم‌بن‌قیس.

۱۲۶

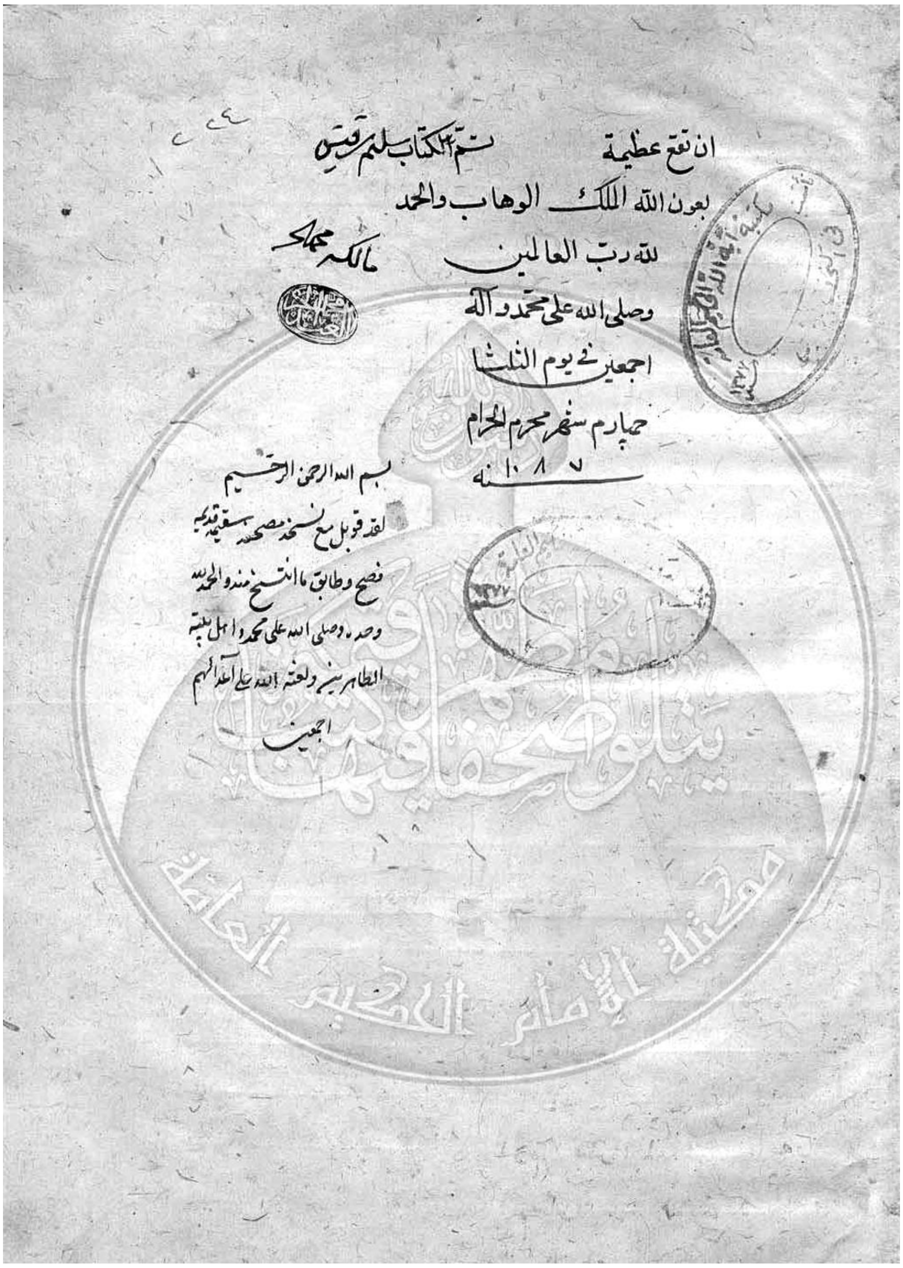
عليه وآله فلم تقدروا عليه فقتلتم ابنته بالامس ثم
تريدون اليوم ان تقتلوا اخاه وابن عمه ووصيه
وابا ولده كذبتم ورب الكعبة ماكنتم تصلون
الى قتله حتى تخوف الناس ان تقع فتنة
عظيمة تمّ الكتاب

15612

والحمد لله رب العالمين
في مسجد الكوفة في شهر
رمضان سنة واحد
وثمانين
بعد الالف

بسم الله الرحمن الرحيم
لقد قوبل مع نسخة مصححة سقيمة قدر ما قدر
فصح وطابق ما انتسخ منه والحمد لله
وحده وصلى الله على محمد واهل
بيته الطاهرين ولعنة الله
على اعدائهم اجمعين

باسمه تعالی
چند سطر دست چپ خط مبارک مرحوم
علامه مولی محمد باقر مجلسی صاحب بحار است
این نسخه را ایشان تصحیح نموده است
قم — سید محمود مرعشی نجفی

تم الکتاب بعلم [...]
ان نفع عظیمة
بعون الله الملک الوهاب والحمد
لله رب العالمین
مالکه محمد
وصلی الله علی محمد و آله
اجمعین فی یوم الثلثا
چهارم شهر محرم الحرام
سنه ۱۰۸۷
بسم الله الرحمن الرحیم
لقد قوبل مع نسخة مصححة سقیمة قدیمة
فصح وطابق ما انتسخ منه والحمد لله
وحده وصلی الله علی محمد و اهل بیته
الطاهرین ولعنة الله علی اعدائهم
اجمعین

ج. جمع‌بندی گزارشات و علامه مجلسی: باتوجه‌به همهٔ مطالبی که گذشت، چند احتمال وجود دارد:

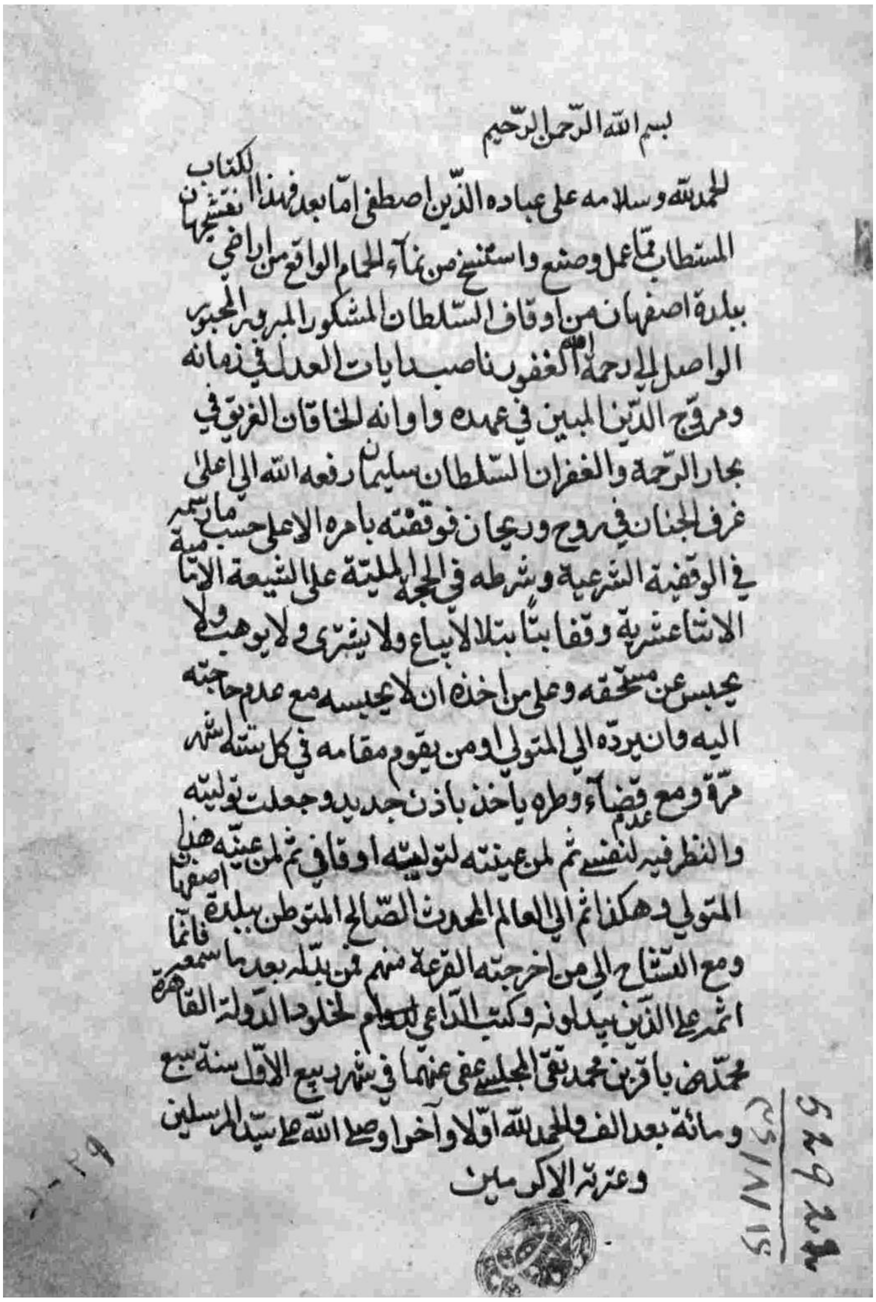
حالت اول: چون تاریخ کتابت نسخهٔ قدیمی در دست علامه مجلسی مشخص نیست، احتمال می‌رود منظور از نسخهٔ قدیمی، مدلی از انواع مدل‌های کتاب‌های سلیم است؛ به این معنا که، برخی از نسخه‌ها بی‌سند هستند و برخی که اسناد ابتدای نسخه دارند، کاتب یا راوی آن به قرن چهار یا هفت درج شده‌اند که از این حالت، علامه مجلسی استنباط انتساب به نسخهٔ قدیمی کرده است؛ به این معنا که، منظور علامه، تاریخ کتابت نسخه در دست خودش نبوده است؛ بلکه منظورش تاریخ کتابت اولیه منسوب به آن نسخه بوده است.

به‌عبارت‌دیگر، در دست علامه مجلسی نسخه‌های خطی متعدد از مدل‌های گوناگون کتاب‌های سلیم بوده است، اما خود این نسخه‌ها قدمت تاریخی نداشته‌اند؛ یعنی حدود اوایل قرن یازده (همانند نسخهٔ ۱ مجلس به تاریخ سال ۱۰۳۶ق با ش۱۵۶۳۸) یا حداکثر نسخه‌ای که به دویست یا سیصد سال قبل از علامه مجلسی بر می‌گشته است.

حالت دوم: علامه مجلسی، همین نسخهٔ منسوب به کاتب ابومحمد رمانی را دیده و نسخهٔ خود را بر اساس آن مقابله کرده است که شاهد موافقی نیز بر این حالت وجود دارد؛ مثلاً نسخه‌ای از همین مدل ابومحمد رمانی (یعنی مدل گروه ج از مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم) که به تاریخ ۱۱۰۷ق در کتابخانهٔ دانشگاه تهران (ش۵۲۹۲۲) وجود دارد و وقف‌نامهٔ علامه مجلسی بر آن نوشته شده است.[۳۷]

---

۳۷. یعنی، نسخه‌ای که محمدباقربن‌محمدتقی مجلسی از درآمد گرمابهٔ نقش جهان سپاهان وقف سلطان سلیمان، در ربیع‌الاول 1107 وقف کرده است: بسم الله الرحمن الرحیم اَلْحَمْدُلِلّهِ وَسَلامه عَلی عِبادِهِ الّذینَ اصْطَفی. أمّا بَعْدُ: فَهذاَ الْکِتابُ المُسْتَطاب مِمّا عَمِلَ وَصَنَعَ واسْتَنْسَخَ مِن نِماءِ الحَمّامِ الْواقِعِ فی أراضی نَقْشِ جَهان بِبَلْدَةِ إصْفَهان مِنْ أوْقافِ السُّلْطانِ ... وَکَتَب الدّاعی لِخُلُودِ الدَوْلَةِ القاهِرَةِ مُحَمَدباقِربْنِ مُحَمّدْتَقیّ الْمَجْلِسی عفی عنهما فی شَهْرِ ربیع الأول سنة سبع و مائة بَعْدَ الْألْف، وَالْحَمدُ للهِ أوّلاً وَآخِراً وَصلّی اللهُ عَلی سیدالمرسلین وَعِتْرَتِهِ الْأکْرَمین.
(نقش مهر) محمد باقر العلوم.

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وسلامه على عباده الذين اصطفى اما بعد فهذا الكتاب نفيس
المستطاب مما عمل وصنع واستنسخ من نماء الحمام الواقع من اراضي
بلدة اصفهان من اوقاف السلطان المشكور المبرور الحبور
الواصل الى رحمة الله الغفور ناصب رايات العدل في زمانه
ومروج الدين المبين في عهده واوانه الخاقان الغريق في
بحار الرحمة والغفران السلطان سليمان رفعه الله الى اعلى
غرف الجنان في روح وريحان فوقفته بامره الاعلى حسب ما رسمه
في الوقفية الشرعية وشرطه في الجهة المليّة على الشيعة الامامية
الاثنا عشرية وقفا بتا بتلا لا يباع ولا يشترى ولا يوهب ولا
يحبس عن مستحقه وعلى من اخذه ان لا يحبسه مع عدم حاجته
اليه وان يرده الى المتولي او من يقوم مقامه في كل سنة
مرة ومع عدم قضاء وطره ياخذ باذن جديد وجعلت توليته
والنظر فيه لنفسي ثم لمن عينته لتولية اوقافي ثم لمن عينه هذا
المتولي وهكذا ثم الى العالم المحدث الصالح المتوطن ببلدة اصفهان
ومع التشاح الى من اخرجته القرعة منهم فمن بدله بعد ما سمعه فانما
اثمه على الذين يبدلونه وكتب الداعي لدوام الخلود الدولة القاهرة
محمد باقر بن محمد تقي المجلسي عفي عنهما في شهر ربيع الاول سنة سبع
ومائة بعد الالف والحمد لله اولا وآخرا وصلى الله على سيد المرسلين
وعترته الاكرمين

از سوی دیگر، شواهد مخالف یا حداقل ابهاماتی نیز برای حالت دو ممطرح است؛ مثلاً اینکه این نسخهٔ ابومحمد رمانی، نسخهٔ خاصی از مدل‌های کتاب‌هاس منسوب به سلیم است که جدای از کاستی‌های فراوان احادیث، حدود ۱۴ حدیث (جدای از احادیث مدل دوم که به‌دنبال مدل اول در نسخه کتابت شده است)، اضافه از چند مدل دیگر (نسخه‌های ۴۰، ۴۱، ۴۸ حدیثی) دارد.

این مدل فقط ۱۷ حدیثش با ۴۶ حدیث منقول مجلسی در بحار الأنوار (با تفاوت بسیار) مطابقت دارد. بنابراین، اگر مجلسی، روایات خود از سلیم را با این نسخه مقابله کرده باشد، منظور همین تعداد اندک احادیث است؛ نه حدود سی حدیث دیگر که در این مدل گروه ج از مدل‌های سلیم موجود نیست.

افزون بر اینکه، اگر جریان مقابلهٔ علامه مجلسی با نسخهٔ کاتب رمانی منسوب به ۶۰۹ صحیح باشد، جای این پرسش باز خواهد شد که چرا مجلسی ۲۲ حدیث دیگر این نسخهٔ الرمانی را در بحار نیاورده است؟ به‌عبارت‌دیگر، در بحار، ۴۶ حدیث از نسخهٔ مدل ۴۸ حدیثی (گروه الف) کتاب منسوب به سلیم درج شده و ۲۲ حدیث متفاوت و اضافه بر مدل ۴۸ حدیثی که در نسخهٔ الرمانی وجود دارد، در بحار درج نشده است.

مجلسی نیز احادیثی از نسخهٔ مدل گروه ج (که نسخهٔ کاتب رمانی از همان مدل است) را در بحارالأنوار به‌نقل از کتاب‌های مؤلفان دیگر، همانند فضائل و کتاب الروضة منسوب به ابن‌شاذان آورده است.[۳۸] بنابراین، به نظر می‌رسد که مجلسی یا نسخهٔ ۶۰۹ق کاتب رمانی را (در آن زمان خاص) به‌درستی ندیده و توجه نداشته است یا اینکه این مدل نسخهٔ پریشان گروه ج را به نسبت مدل ۴۸ حدیثی (گروه الف) درخورِ توجه نمی‌دیده است تا بخواهد از این مدل نسخهٔ سلیم، حدیثی در بحار به‌صورت مستقیم نقل کند.

البته شایان ذکر است که بعضی از احادیث یا مضامین نسخهٔ منسوب به کاتب رمانی، در واقع، تکرارِ همان مضامین مدل ۴۸ حدیثی هستند. بنابراین، شاید علامه مجلسی به‌علت تکراری یا کم‌ارزشی‌بودن احادیث نسخهٔ رمانی، از درج آن‌ها در بحار خودداری و فقط مقابلهٔ کلی کرده است که آیا این احادیث به‌صورت مضمون کلی با نسخهٔ الرمانی هم‌خوان هستند یا خیر؟ و منظور از مقابله، مقابلهٔ کلمه‌به‌کلمه و تصحیح متنی احادیث نبوده است.

۴. معرفی استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیرموجود سلیم

قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس، در

۳۸. برای نمونه، احادیث 55، 65، 66 مطابق شمارهٔ کتاب چاپی سلیم، نک: مجلسی، بحارالأنوار، 42/155.

کتابخانۀ مجلس شورای اسلامی تهران[۳۹] وجود دارد که در انتهای ثلث دوم آن نوشته شده است: «تم کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی بحمد الله و عونه صورة تاریخ المستنسخ غرّة ربیع الآخر من سنه تسع و ثلثمائه کتبه أبومحمدبن‌الرمّانی حامداً الله و مصلّیاً علی رسوله صلی‌الله علیه و آله» و درادامۀ متن، نسخۀ مدل دیگری از سلیم آمده است.[۴۰]

جدای از این، توضیحاتی نونویس راجع به کتاب سلیم در اول نسخه وجود دارد که در بخشی از آن ادعا شده: «و وجدت فی آخر جزء الأول من کتاب سلیم‌بن‌قیس رحمه الله بخط قدیم قریب بزمان المصنف رحمة الله هذا الحدیث الشریف فی فضل هذا الکتابروی عن الصادق(ع) انّه قال من لم یکن عنده من شیعتنا و محبینا کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی فلیس عنده من امرنا شیء و لایعلم من اسبانا شیئا و هو ابجد الشیعة و هو سرّ من اسرار آل‌محمد(ع).»[۴۱] و در انتهای این نسخه، در حاشیه با خط نونویس و مجزا از متن ذکر شده: «بلغ الإعتبار و التصحیح بنسخة صحیحة قدیمة جدا هکذا تاریخه فی آخر الجزو الأول: غرة ربیع الآخر من سنة تسع و ثلثمائة، کتبه ابومحمدبن‌الرمانی حامداً الله مصلیا علی رسوله و آله صلی الله علیهم.»[۴۲]

باتوجه‌به یادداشت بلاغ نسخه، تاریخ کتابت نسخۀ کتابخانۀ مجلس احتمالاً قرن۱۱ (حدود ۱۰۳۶ق) یا پیش از آن است و کاتب نسخه نیز نامشخص است.[۴۳] همچنین این نسخه، اولین نسخه از این مدل کتاب‌های سلیم است که در آن ادعا شده کتابت نسخه از روی نسخۀ قدیمی منسوب به ابومحمد رمانی صورت گرفته است.

شایان توجه است که این نسخۀ مجلس ازنظرِ فیزیکی یک نسخه است، ولی ازنظرِ محتوایی شامل دو مدل (مدل ۱ و ۲ از گروه ج) از نسخۀ کتاب‌های سلیم است. تعداد و ترتیب احادیث نسخۀ مدل ۱ مجلس شورا (مطابق شماره‌های چاپ سلیم انصاری) این‌گونه است: ۱۲، ۲۴، ۶۸، ۶۹، ۲۶ (۴ صفحه از آخر ناقص)، ۲۵ (۴ صفحه از آخر ناقص)، ۷۰. همچنین، تعداد و ترتیب احادیث نسخه مدل ۲ مجلس شورا، این گونه است: ۷ (۶ صفحه از ابتدا ناقص)، ۲۷، ۴۹، ۳۸ (در وسط متفاوت)، ۱۱، ۱۶، ۵۰، ۵۱، ۶، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۲۸، ۵۸ (فقط ۳ خط اول دارد)، ۵۹، ۶۰، ۵۸، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۳۰، ۶۴، ۳۱، ۶۵، ۳۷، ۶۶، ۳۳، ۶۷، ۲۳، ۴۲.

---

۳۹. با کد دستیابی 15638.

۴۰. نک: برگ 59.

۴۱. نک: برگ 3.

۴۲. نک: برگ 93.

۴۳. نک: استادی، معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخۀ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم‌بن‌قیس، 8.

همچنین، لازم است دانسته شود که همگی نسخه‌های مدل ۱ و ۲ از گروه ج نسخ خطی کتاب‌های سلیم که نسخهٔ مجلس شورا نیز از این قسم است، بی‌سند هستند؛ این در حالی است که نسخه‌های دیگر مدل‌ها، اسناد متنوع و البته مغشوش دارند. همچنین نسخهٔ مجلس و نسخه‌های هم‌گروه آن، داستان انتقال کتاب از سلیم به راوی اول وی را در خود ندارند.[٤٤]

۵. راه‌های تشخیص قدمت کتابت نسخهٔ مادر نسخهٔ مجلس

ابتدا باید توجه داشت که نسخهٔ خطی مجلس (شماره ۱۵۶۳۸) شامل دو بخش است که هر بخش، شامل مدلی از مدل‌های کتاب‌های منسوب به سلیم است. بنابراین، تاریخ کتابت ابومحمد الرمانی که در انتهای بخش اول است، بر فرض اصالت، فقط شامل یک مدل ۳۲ حدیثی از گروه ج است و این تاریخ کتابت، درخورِ تسری به بخش دوم نسخه که شامل مدل ۷ حدیثی از گروه ج است، نمی‌شود.

جدای از این مسئلهٔ مهم می‌توان گفت: چون خود نسخهٔ ادعایی کهنِ منسوب به کاتب الرمانی اکنون موجود نیست و فقط در یک استنساخ به آن اشاره شده است، نمی‌توان از شواهد خط‌شناسی و کاغذشناسی و امثال آن در خصوص نسخه نظر دارد. بنابراین، اکنون به راه‌های دیگر برای تشخیص قدمت کتابت نسخهٔ منسوب به کاتب الرمانی می‌پردازیم.

۵. ۱. ترجمهٔ کاتب ابومحمد الرمانی

ازجمله راه‌های کشف تاریخ کتابت یک نسخهٔ خطی، حدود تاریخ حیات کاتب نسخهٔ خطی است. شخص ابومحمد رمانی به‌عنوان کاتب یا حتی به‌عنوان یکی از اعلام، در منابع موجود شناخته نشد تا تاریخ زندگی وی به دست آید و مشخص شود که او در چه قرنی، این مدل نسخهٔ کتاب سلیم را کتابت کرده است تا قدیمی‌بودن نسخهٔ منسوب به وی اثبات شود.

در فهرست آثار خطی نیز جست‌وجو شد تا بلکه این کاتب، کتاب دیگری را کتابت کرده باشد و از آن طریق بتوان اطلاعاتی از وی به دست آورد، ولی متأسفانه با جست‌وجوی این موارد؛ ابی‌محمد الرمانی، ابومحمد الرمانی، رمانی، الریحانی در تمامی آثار خطی فهرست‌شده، چیزی به دست نیامد. البته ممکن است نام وی تصحیف یافته باشد؛ بنابراین می‌توان کلمات دیگری همانند الریحانی، الکرمانی، الرامی، الرومی، ابومحمد الارمنی و... نیز جست‌وجو شوند.

در همین خصوص، مطلبی از استاد محمدعلی روضاتی در مقالهٔ ۳۱ نکته دربارهٔ سلیم درخورِ اشاره است: در کتاب تکملة الذریعة ذیل نام ابومحمد رمانی نوشته‌ام: «در اصل طبع، این نام ریحانی ثبت شده

٤٤. نک: استادی، معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم‌بن‌قیس، سراسرمتن.

بود. مصنف [محقق تهرانی] در استدراکات چاپ‌شده در پایان جلد چهارم ذریعه، آن را به رمانی تصحیح کرده بود و این درست است، چنان‌که از تنقیح المقال جلد ۲ صفحهٔ ٥٤ بر می‌آید. ضمناً استاد ما، محقق تهرانی، ابومحمد رمانی را در ضمن کتابش طبقات اعلام الشیعة یاد نکرده است، با اینکه شیوهٔ او، یاد چنین افرادی است.[٤٥]

درهرصورت، فعلاً با تلاشی که صورت گرفت، کاتب نسخهٔ مادر مجلس؛ یعنی الرمانی، مجهول ماند و از طریق ترجمهٔ وی، نمی‌توان قدمتی برای نسخهٔ مادر مجلس در نظر گرفت.

۵. ۲. بررسی تاریخ نسخهٔ مادر

نسخهٔ مجلس که مدِّنظر این جستار است، قدیمی‌ترین نسخه از این مدل گروه نسخه‌های کتاب‌های منسوب به سلیم است که کتابت آن، قبل‌تر از ۱۰۳۶ق بوده است. بنابراین، اکنون نسخهٔ قدیمی‌تر از این نسخه وجود ندارد که با بررسی آن نسخه مشخص شود که نسخهٔ مادر این نسخهٔ مجلس چگونه بوده است تا به‌واسطهٔ این تبارشناسی و تطبیق، وضعیت تاریخ کتابت ابومحمد الرمانی روشن شود.

۵. ۳. بررسی نسخه‌های استنساخ‌شده از این نسخهٔ مجلس شورا

جز همان گزارش ابوالقاسم خوانساری دربارهٔ نسخه علی‌محمد المکتوبة فی ۱۰۴۸ق که ظاهراً از روی همین نسخهٔ مجلس نگارش یافته است و اکنون در دسترس ما نیست،[٤٦] نسخه‌ای یافت نشد که از روی نسخهٔ مجلس (ش۱۵۶۳۸) نسخه‌برداری شده باشد و این عبارت ابومحمد رمانی و تاریخ منتسب به وی را داشته باشد. بنابراین، اکنون از طریق نسخه‌های استنساخ‌شده از نسخهٔ مجلس نمی‌توانیم به تشخیص قدمت کتابت نسخهٔ مجلس و صحت تاریخ ادعایی در آن بپردازیم.

۵. ۴. بررسی نسخه‌های هم‌مدل و هم‌گروه

از پانزده نسخهٔ موجود مدل گروه ج[٤٧] از کتاب‌های منسوب به سلیم (که نسخهٔ مجلس نیز از همین مدل و گروه است)، فقط در همین نسخهٔ مجلس (۱۵۶۳۸)، عبارت کاتب ابومحمد الرمانی و تاریخ کتابت وی ملاحظه شد؛ یعنی نسخه‌ای یافت نشد که پشتیبان این ادعا باشد یا از روی این نسخهٔ مجلس نسخه‌برداری شده و این عبارت و تاریخ ادعایی را دارا باشد.

۵. ۵. جمع‌بندی

راه‌هایی که می‌توانست برای تشخیص و پشتیبانی قدمت کتابت نسخهٔ مادر مجلس؛ همانند ترجمهٔ

---

٤٥. روضاتی، 31 نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او، 115.

٤٦. نک: آقابزرگ طهرانی، الذریعة، 17/276.

٤٧. نک: استادی، دربارهٔ نسخه‌های خطی منسوب به سلیم، 153.

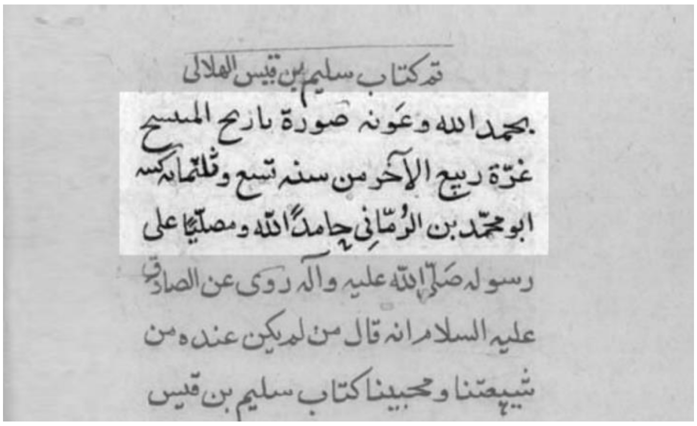
کاتب ابومحمد الرمانی، بررسی نسخه‌های استنساخ‌شده از نسخهٔ مجلس شورا و نیـز بررسـی نسـخه‌های هم‌مدل و هم‌گروه به کار آیـد، نتوانسـتند مـا را در کشـف و راسـت‌آزمایی قـدمت کتابـت نسـخهٔ الرمـانی کمک‌رسان باشند.

از سوی دیگر، جدای از آنکه می‌توان محتوای کتاب سلیم در این نسخهٔ مجلس را با نسخه‌های قدیمی مدل‌های دیگر کتاب سلیم، تطبیق متنی کرد و به‌مناسبت تحریر و نشانه‌های خاص این نسخه، متن نسـخهٔ مجلس را تاریخ‌گذاری کرد، یکی از راه‌های دیگر تعیین قدمت متن احادیث یک اثر یا نسخه، بررسی متنی احادیث آن اثر با آثار متقدم یا نسخه‌های متقدمی است که حاوی آن متن یا بخش‌هایی از آن اثر هستند. اما ازآنجایی‌که متن کنونی احادیث کتاب‌های سلیم، در منابع متقدم تا قرن ششم و به‌نقل از این کتاب‌هـای در دسترس کنونی یافت نمی‌شوند،[٤٨] نمی‌توان از این روش نیز به تاریخ‌گذاری مـتن نسـخهٔ مجلـس و قـدمت کتابت ابومحمد الرمانی اقدام کرد.

۶. شواهد مخدوش‌بودن تاریخ کتابت استنساخ از نسخهٔ رمانی

اگرچه شواهدی به سود تاریخ ۳۰۹ق برای کتابت نسـخهٔ مـادر نسـخهٔ مجلـس یافـت نمی‌شـود، امـا به‌عکس، شواهدی بر مخدوش‌بودن این تاریخ عرضه‌شدنی است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

أ. دست‌کاری‌شدن تاریخ کتابت: تاریخ کتابت نسـخهٔ ابومحمـد الرمـانی، منـدرج در میانـهٔ نسـخهٔ مجلس،[٤٩] به‌طور مشخص دست‌کاری شده و از تاریخ «تسع و ستمائه» به تاریخ «تسع و ثلاثمائـه» تغییـر داده شده و اصالت آن مخدوش است.

تم كتاب سليم بن قيس الهلالي
بحمد الله وعونه صورة بارح المسيح
غرة ربيع الآخر من سنة تسع وثلثمائة كتبه
ابو محمد بن الرماني حامداً الله ومصلياً على
رسوله صلى الله عليه وآله روى عن الصادق
عليه السلام انه قال من لم يكن عنده من
شيعتنا ومحبينا كتاب سليم بن قيس

٤٨. نک: استادی، نسبت منابع نخستین و سلیم، سراسرمتن.

٤٩. نک: برگ 59 که تصویر آن در پی می‌آید.

سیدصادق حسینی اشکوری، فهرست‌نویس این نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس نیز در دو جای فهرست‌نویسی خود به عدم‌اصالت این تاریخ اشاره و تصریح کرده است.[۵۰]

برای زمان دست‌کاری و جعل تاریخ کتابت ابومحمد الرمانی، دو فرض ارائه‌شدنی است: ۱. اگر تاریخ مذکور در یادداشت بلاغ فخرالدین حیدر الأنکری (د۱۰۳۶ق) در آخر نسخه[۵۱] را نیز مخدوش و مجعول بدانیم، جعل تاریخ کتابت، به‌بعد از تاریخ ۱۰۳۶ق باز می‌گردد؛ ۲. اما اگر تاریخ موجود در یادداشت بلاغ الأنکری را مخدوش ندانیم و اصیل بشماریم، جعل تاریخ ۳۰۹ق کتابت ابومحمد الرمانی، متعلق به قبل از تاریخ ۱۰۳۶ق است.

ب. نقل *تکملة الرجال* از این نسخه: پیش‌تر گفتیم که کاظمی به‌نقل از علامه مجلسی، راجع به این نسخهٔ الرمانی نوشته است: «... تم کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی بحمد اللّه و عونه غرة ربیع الآخر من سنة تسع و ستمائة، کتبه أبومحمد الرمانی... .»[۵۲] بر اساس این گزارش نیز تاریخ کتابت نسخهٔ الرمانی، ۶۰۹ق است.

ج. عدم‌استفادهٔ علامه مجلسی از احادیث این نسخه: علامه مجلسی، حداقل ۴۶ حدیث از ۴۸ حدیث نسخهٔ مدل گروه الف کتاب‌های سلیم را در بحار الأنوار درج کرده است. از سوی دیگر، طبق گزارش کاظمی در تکمله و نیز وجود وقف‌نامهٔ علامه مجلسی در نسخهٔ کتابخانهٔ دانشگاه تهران (شماره ۵۲۹۲۲)، با اینکه نسخهٔ مدل گروه ج (همان مدل کاتب الرمانی) را در اختیار داشته، اما احادیث این نسخه را در بحار درج نکرده است؛ این درصورتی است که ۲۲ حدیث نسخهٔ الرمانی با احادیث گروه الف (مندرج در بحار) متفاوت و علی‌حده هستند (البته شایان ذکر است که حدود سه حدیث از این ۲۲ حدیث را نه از نسخهٔ کتاب سلیم، بلکه از طریق منابع دیگر، همانند فضائل ابن‌شاذان در بحار درج کرده است.)

از این عملکرد علامه مجلسی می‌توان نتیجه گرفت که یا علامه مجلسی تاریخ کتابت نسخهٔ مدل الرمانی را ۳۰۹ق یا ۶۰۹ق و درمجموع، متقدم نمی‌دانسته است یا اینکه این مدل نسخه را اساساً غیراصیل یا مخدوش قلمداد کرده است.

د. عدم‌ذکر این تاریخ در نسخه‌های هم‌گروه: پیش‌تر بیان شد که از این مدل نسخهٔ گروه ج (همانند مدل کاتب الرمانی)، ۱۵ نسخهٔ خطی در دسترس است که در آن‌ها ذکری از کاتب الرمانی و قدمت کتابت آن به میان نیامده است. این درصورتی است که تاریخ استنساخ چند نسخه از آن‌ها[۵۳] نزدیک به تاریخ

---

۵۰. نک: اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ج43/207 و 208.

۵۱. نک: برگ 93.

۵۲. کاظمی، تکملة الرجال، 1/467.

۵۳. مثلاً نسخهٔ کتابخانهٔ آیت‌الله بروجردی به تاریخ 1066ق با شمارهٔ 439؛ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی به تاریخ 1080ق با شمارهٔ

استنساخ نسخهٔ مجلس است، اما در آن‌ها نیز ادعای کتابت از نسخهٔ قدیمی نشده است. بنابراین، نسخهٔ مجلس به‌شماره۱۵۶۳۸، اولین نسخه از این مدل کتاب‌های سلیم است که ادعا کرده کتابت نسخه از روی نسخهٔ قدیمی ۶۰۹ق منسوب به ابومحمد رمانی نگارش یافته است.

ه. برخی از شواهد بیرونی: البته شواهد بیرونی نیز نه به‌تنهایی، بلکه با تجمیع شواهد قبلی می‌توانند ما را به کشف واقعیت مسئله رهنمون سازند؛ مثلاً این نکته جای تأمل دارد که چرا نسخهٔ الرمانی که ادعای تاریخ کتابت ۳۰۹ق یا ۶۰۹ق برای آن شده است، نسخهٔ استنساخ متقدم ندارد؟ حتی خود نسخهٔ مجلس (ش۱۵۶۳۸) که در آن ادعای استنساخ از نسخهٔ کهن الرمانی شده است، متقدم نیست؛ به این معنا که، درست است که نسخهٔ تاریخ کتابت ندارد اما خط و ریخت‌شناسی این نسخه نشان می‌دهد که این نسخه متأخر است و نزدیکی با تاریخ ۶۰۹ق ندارد، چه برسد به تاریخ ۳۰۹ق.

از سوی دیگر، باتوجه‌به حجم اندک نسخه‌های موجود کتاب‌های منسوب به سلیم و عدم‌قدمت این نسخه‌ها[٥٤] به نظر می‌رسد که اساساً متن نسخه‌های کتاب‌های کنونی سلیم تا قرن دهم در حوزهٔ حدیثی ایران (قم، ری، خراسان و...) نبوده است و ظاهراً نسخه‌های آن، همانند کتاب الغیبة، اثر نعمانی[٥٥] از قرن دهم هجری به ایران وارد شده‌اند.

نتیجه‌گیری

۱. از حدود قرن چهارم، یادکردهایی از کتاب سلیم در برخی منابعِ متقدم یافت می‌شود، ولی استنادات مشخص به نسخهٔ خطی از این کتاب که مدِّنظر این نوشتار است متعلق به قرون متأخر است که این استنادات در دو بخش درخورِ بررسی است:بخش اول، استناد به نسخهٔ قدیمی بدون ذکر تاریخ قدمت نسخه که شامل دو منبع می‌شوند: ۱. محمد خوانساری (د۱۳۱۳ق) در روضات الجنات؛ ۲. حسین نوری (د۱۳۲۰ق) در مستدرک الوسائل.

بخش دوم، استناد به نسخهٔ قدیمی با ذکر تاریخ قدمت نسخه، شامل این چند مرجع می‌شوند: ۱. آقابزرگ طهرانی(د۱۳۸۹ق) در الذریعة؛ ۲. عبدالله مامقانی(د ۱۳۵۱ق) در تنقیح‌المقال؛ ۳. علامه شوشتری (د۱۴۱۶ق) در قاموس؛ ۴. عبدالنبی کاظمی (د۱۲۵۶ق)، صاحب تکملة الرجال.

در جمع‌بندی این گزارش‌ها می‌توان گفت که تمامی ادعاهای وجود نسخهٔ قدیمی، بدون آدرس مشخص، به علامه مجلسی ختم شده‌اند. آثار مجلسی، همانند بحار جست‌وجو شد، اما چیزی دراین‌باره

.6/9719

٥٤. نک: استادی، قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی و ترجمهٔ فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس، سراسرمتن.

٥٥. نک: استادی، فهرست نسخه‌های خطی الغیبه منسوب به نعمانی، 5.

یافت نشد. بنابراین، دو احتمال وجود دارد: ۱. مؤلف تکملة الرجال، این مطلب را در حواشی آثار مجلسی دیده است؛ ۲. مؤلف تکملة، این مطلب را از حواشی نسخۀ خطی کتاب سلیم از علامه مجلسی استنباط کرده است.

۲. قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخۀ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس در کتابخانۀ مجلس شورای اسلامی تهران (با کد دستیابی ۱۵۶۳۸) وجود دارد که در انتهای ثلث دوم آن نوشته شده است: «تم کتاب سلیم‌بن‌قیس صورة تاریخ المستنسخ غرّة ربیع الآخر من سنه تسع و ثلثمائه کتبه أبومحمدبن‌الرمّانی» و در ادامۀ متن، نسخۀ مدل دیگری از سلیم آمده است.

۳. راه‌هایی که می‌توانست برای تشخیص و پشتیبانی قدمت کتابت نسخۀ مادر مجلس، همانند ترجمۀ کاتب ابومحمد الرمانی، بررسی نسخه‌های استنساخ‌شده از نسخۀ مجلس شورا و نیز بررسی نسخه‌های هم‌مدل و هم‌گروه به کار آید، نتوانستند ما را در کشف و راست‌آزمایی قدمت کتابت نسخۀ الرمانی کمک‌رسان باشند.

۴.شواهدی به سود تاریخ ۳۰۹ق برای کتابت نسخۀ مادر نسخۀ مجلس یافت نشد؛ اما به‌عکس، شواهدی بر مخدوش‌بودن این تاریخ، عرضه‌شدنی است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. دست‌کاری‌شدن تاریخ کتابت؛ ۲. نقل تکملة الرجال از این نسخه؛ ۳. عدم‌استفادۀ علامه مجلسی از احادیث این نسخه؛ ۴. عدم‌ذکر این تاریخ در نسخه‌های هم‌گروه.

جدای از این‌ها، شواهد بیرونی نیز البته نه به‌تنهایی، بلکه با تجمیع شواهد قبلی می‌توانند ما را به کشف واقعیت مسئله رهنمون سازند؛ مثلاً این نکته جای تأمل دارد که چرا نسخۀ الرمانی که ادعای تاریخ کتابت ۳۰۹ق یا ۶۰۹ق برای آن شده است، نسخۀ استنساخ متقدم ندارد؟ حتی خود نسخۀ مجلس (شماره ۱۵۶۳۸) متقدم نیست که در آن ادعای استنساخ از نسخۀ کهن الرمانی شده است.

۵. درمجموع می‌توان گفت که تاریخ ۳۰۹ق برای نسخۀ کاتب الرمانی (نسخۀ مادر مجلس) دست‌کاری شده و جعلی است و تاریخ ۶۰۹ق برای این کتابت نیز چندان اثبات‌شدنی نیست.

منابع

ابن‌غضائری، احمدبن‌حسین. رجال ابن‌الغضائری. قم: اسماعیلیان. ١٤٠٦ق.

استادی، کاظم. اسرار آل‌محمد و سلیم‌بن‌قیس. قم: بوستان کتاب. ١٤٠٠.

ــــــــــــــ. «بررسی انتساب سند کتاب سلیم به شیخ طوسی». علوم حدیث. دورۀ ٢٦، ش١، بهار١٤٠٠، ١٥٠تا١٧٧. 10.22034/hs.2021.13161

ــــــــــــــ. دربارۀ نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم. قم: کتابخانۀ دارالحدیث. ١٣٩٩.

ـــــــــــــــــ. نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم. قم: کتابخانهٔ دارالحدیث. ۱۳۹۹.

ـــــــــــــــــ. نسبت منابع نخستین و سلیم. قم: کتابخانهٔ دارالحدیث. ۱۳۹۹.

ـــــــــــــــــ. «فهرست نسخه‌های خطی الغیبة منسوب به نعمانی». مخطوط. قم: کتابخانهٔ آیت الله مرعشی. ١٤٠١.

ـــــــــــــــــ. «معرفی قدیمی‌ترین استنساخ از قدیمی‌ترین نسخهٔ تاریخ‌دار غیرموجود کتاب سلیم‌بن‌قیس». مخطوط. قم: کتابخانهٔ رضا استادی. ١٤٠١.

ـــــــــــــــــ. «قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی و ترجمهٔ فارسی کتاب منسوب به سلیم‌بن‌قیس». پژوهشنامهٔ نسخه‌شناسی متون فارسی. دورهٔ۶، ش۱۵، شهریور۱۴۰۰، ۳۰۳تا۳۳۰. 10.30495/noskheh.2021.693900

اشکوری، سیدصادق. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی. تهران: مجلس. ۱۳۸۹.

آقا بزرگ طهرانی، محمدمحسن. الذریعةالی تصانیف الشیعة. بیروت: دار الأضواء. ١٤٠٣ق.

انصاری، محمدباقر. «کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی أقدم نص تاریخی عقائدی فی الإسلام». بی‌جا: تراثنا. س١٠، ش٣ و ٤، ١٤٢٢ق.

خوانساری، محمدباقر. روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. قم: اسماعیلیان. ۱۳۹۰.

روضاتی، محمدعلی. «۳۱ نکته در باب سلیم‌بن‌قیس هلالی و کتاب او»، سفینه. مترجم: عبدالحسین طالعی. س١٢، ش٤٥، زمستان۱۳۹۳، ۱۱۵تا١٤٥. 20.1001.1.17350689.1393.12.45.11.7

سلیم‌بن‌قیس هلالی. اسرار آل محمد(ص). قم: دلیل ما. ۱۳۹۷.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخهٔ خطی. قم: کتابخانهٔ آیت‌الله مرعشی، نسخهٔ شماره ۱۳۲۵۲/۱، به‌تاریخ ۹۱۸ق.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. قم: الهادی. ١٤١٥ق.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخهٔ خطی. قم: کتابخانهٔ مجلس، نسخهٔ شمارهٔ ١٥٦٣٨، به‌تاریخ حدود ١٠٣٦ق.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخهٔ خطی. قم: کتابخانهٔ آیت‌الله بروجردی، نسخهٔ شمارهٔ ٤٣٩، به‌تاریخ ١٠٦٦ق.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی. نسخهٔ خطی. قم: کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، نسخهٔ شمارهٔ ٩٧١٩/٦، به‌تاریخ ١٠٨٠ق.

ـــــــــــــــــ. کتاب سلیم‌بن‌قیس الهلالی.نسخهٔ خطی. قم: کتابخانهٔ دانشگاه تهران، نسخهٔ شمارهٔ ٥٢٩٢٢، به‌تاریخ ١١٠٧ق.

شوشتری، محمدتقی. قاموس الرجال. قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۲۴ق.

کاظمی، عبدالنبی. تکملة الرجال. نجف: مکتبة الإمام الحکیم العامة. بی‌تا.

______. تکملة الرجال. به‌کوشش سیدصادق بحر العلوم. بی‌جا: انوار الهدی. ١٤٢٥ق.

مامقانی، عبدالله. تنقیح المقال فی علم الرجال.قم: آل‌البیت(ع). ١٤٣١ق.

مجلسی، محمدباقربن‌محمدتقی. بحارالأنوار. تهران: المکتبة الإسلامیة. بی‌تا.

______. بحار الأنوار، بیروت: دارالإحیاء.۱۴۰۳ق.

مجلسی، محمدتقی‌بن‌مقصودعلی. روضة المتقین.تهران: مؤسسهٔ فرهنگی کوشانبور. ١٤٠٦ق.

مدرسی‌طباطبایی، حسین. میراث مکتوب شیعه. مترجم: علی قرائی. قم: کتابخانهٔ تاریخ ایران و اسلام. ۱۳۸۳.

نصیری امینی، محمدرضا فخرالدین. «به یاد محمدرضا فخرالدین نصیری امینی (فخری)»، آینهٔ میراث. س۴، ش۱۳، تابستان۱۳۸۰، ۴۶تا۴۶.

______. «فهرست نسخه‌های خطی فخرالدین نصیری (ثمرة العمر)»، اوراق عتیق. به‌کوشش محمدحسین حکیم. ش۴، ۳۱۷تا۶۵۱، ۱۳۹۴.

نوری، حسین. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: آل‌البیت(ع). ١٤٠٧ق.

یحیی، علی. «سلیم‌بن‌قیس در کتب ستّه». مخطوط. شبه‌قارهٔ هند: بی‌نا. ۱۳۹۷.

Transliterated Bibliography

Anṣārī, Muḥammad Bāqir. "Kitāb Salīm ibn Qiys al-Hilālī Aqdam Naṣ Tārīkhī 'Aqāʾidī fī al-Islām". s.l. *Tūrāthanā*. yr. 10, no. 3-4, 2001/1422.

Āqā Buzurg Tihranī, Muḥammad Muḥsin. *al-Dharīʿa Ilā Taṣānīf al-Shiʿa*. Beirut: Dār al-Aḍwāʾ. *1983/1403.*

Ashkivarī, Sayyid Ṣādiq. *Fihrist-i Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Kitābkhānih-yi Majlis-i Shurāy Islāmī*. Tehran: Majlis. 2011/1389.

Ibn Ghaḍāʾirī, Aḥmad ibn Ḥusayn. *Rijāl Ibn al-Ghaḍāʾirī*. Qum: Ismāʿilīyān. 1986/1406.

Kāẓimī, ʿAbd al-Nabī. *Takmila al-Rijāl*. Ed. Sayyid Ṣādiq Baḥr al-ʿUlum. S.l. Anwār al-Hudā. 2004/1425.

Kāẓimī, ʿAbd al-Nabī. *Takmila al-Rijāl*. Najaf: Maktaba al-Imām al-Ḥakīm al-ʿĀmma. S.d.

Khvānsārī, Muḥammad Bāqir. Rawḍāt al-Jannāt fī Aḥwāl al-ʿUlamāʾ wa al-Sādāt. Qum: Ismāʿilīyān. 2012/1390.

Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. *Biḥār al-Anwār*. Beirut: Dār Iḥyāʾ. 1983/1403.

Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī. *Biḥār al-Anwār*. Tehran: al-Maktaba al-Islāmīyya. s.d.

Majlisī, Muḥammad Taqī ibn Maqṣūd ʿAlī. *Rawḍa al-Muttaqīn*. Tehran: Mūʾassisa Farhangī Kūshānbūr. 1986/1406.

Māmaqānī, 'Abd Allāh. *Tanqīḥ al-Maqāl fī ʿIlm al-Rijāl*. Qum: Āl al-Biyt (AS). 2010/1431.

Mudarisī Ṭabāṭabā ī, Ḥusayn. *Mīrāṯ-i Maktūb-i Shiʿa. translated by* ʿAlī Qarā ī. Qum: Kitābkhānih-yi Tārīkh Irān va Islām. 2005/1383.

Naṣīrī Amīnī, Muḥammad Riżā Fakhr al-Dīn. " bi Yād-i Muḥammad Riżā Fakhr al-Dīn Naṣīrī Amīnī(Fakhrī)", Āynih Mīrāṯ. Yr. 4, no. 13, 2002/1380, 46-46.

Naṣīrī Amīnī, Muḥammad Riżā Fakhr al-Dīn. "Fihrist Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Fakhr al-Dīn Naṣīrī(Thamra al-'Umr)", *Urāq-i 'Atīq*. Ed. Muḥammad Ḥusayn Ḥakīm. No. 4, 317-651, 2016/1394.

Nūrī, Ḥusayn. *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbaṭ al-Masā'il. Qum:* Āl al-Biyt (AS). 1987/1407.

Rawḍātī, Muḥammad 'Alī. "31 Nuktih dar Bāb-i Salīm ibn Qiys Hilālī va Kitāb-i Ū", *Safīnih. translated by* 'Abd al-Ḥusayn Ṭāli'ī. yr. 12, no. 45, winter 2015/1393, 115-145.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi University of Tehran, Nuskhah-yi Shumārih-yi 52922, bi Tārīkh-i 1695/1107.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Asrār-i Āl-i Muḥammad(pbuh)*. Qum: Dalīl-i Mā. 2019/1397.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Marʿashī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 13252/1, bi Tārīkh-i 1512/918.

Salīm ibn Qiys Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Qum: al-Hādī. 1994/1415.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āstān-i Quds-i Rażavī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 9719/6, bi Tārīkh-I 1669/1080.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Burūjirdī, Nuskhah-yi Shumārih-yi 439, bi Tārīkh-i 1656/1066.

Salīm ibn Qiys al-Hilālī. *Kitāb-i Salīm ibn Qiys al-Hilālī*. Nuskhah-yi Khaṭṭī. Qum: Kitābkhānih-yi Majlis, Nuskhah-yi Shumārih-yi 15638, bi Tārīkh-i Ḥudūd 1626/1036.

Shushtarī, Muḥammad Taqī. *Qāmūs al-Rijāl*. Qum: Mū assisa-i al-Nashr-i al-Islāmī, 2003/1424.

Ustādī, Kāẓim. "Fihrist-i Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī al-Ghayba Mansūb bi Nu'mānī". *Makhṭūṭ*. Qum: Kitābkhānih-yi Āyat Allāh Marʿashī. 2023/1401.

Ustādī, Kāẓim. "Mu'arifī Qadīmītarīn Istinsākh az Qadīmītarīn Nuskhah-yi Tārīkhdār ghayr Maujūd Kitāb-i Salīm ibn Qiys". *Makhṭūṭ*. Qum: Kitābkhānih-yi Rīżā Ustādī. 2023/1401.

Ustādī, Kāẓim. *Nisbat-i Manābiʿ Nakhustīn va Salīm*. Qum: Kitābkhānih -yi yi Dār al-Ḥadīth. 2021/1399.

Ustādī, Kāẓim. *Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Kitāb-hā-yi Mansūb bi Salīm*. Qum: Kitābkhānih-yi Dār al-Ḥadīth.

2021/1399.

Ustādī, Kāẓim. "Barrisī Intisāb Sanad-i Kitāb-i Salīm bi Shaykh Ṭūsī". *ʻUlūm Ḥadīth*. Durih-yi 26, no. 1, Spring 2022/1400, 150-177.

Ustādī, Kāẓim. "Qadīmītarīn Nuskhah-yi Khaṭṭī va Tarjamah-yi Fārsī Kitāb-i Salīm ibn Qiys". *Pazhūhishnāmah-yi Nuskhah Shināsī Mutūn Fārsī*. Durih-yi 6, no. 15, Shahrīvar 2022/1400, 303-330.

Ustādī, Kāẓim. *Asrār-i Āl-i Muḥammad va Salīm ibn Qiys*. Qum: Būstān-i Kitāb. 2022/1400.

Ustādī, Kāẓim. Darbārah-yi Nuskhah-hā-yi Khaṭṭī Kitāb-hā-yi Mansūb bi Salīm. Qum: Kitābkhānih-yi Dār al-Ḥadīth. 2021/1399.

Yaḥyā, ʻAlī. "Salīm ibn Qiys dar Kutub-i Sitta". *Makhṭūṭ*. Shibh-i Qārih-yi Hind: s.n. 1977/1397.